

საქართველო და მისი ისტორიული

წარსული ღრე

ვ. ზატკოსი

თარგმანი ი. ბაქრაძისა.

44 114

ტფილისი

Дозволено Цензурою. Тифлисъ, 4 Юня 1894 года.

საქართველო და მისი ისტორიული

წარსული დრო

ე. პოტტოსი

ბევრი პოეზიაა სისხლით დაწერილს კავკასიის ისტორიაში; ქართველი მას თვალ-ცრემლიანი კითხულობს. იგი მას აუწერს საუკუნოების განმავლობაში მომხდარს ტანჯვა-ვაებას, სამეფოს სამეფოებად დაყოფას, ამბოხებას მეფეთა და თავადთა შორის, ტომთა და ნათესავთა შორის, ომებს, ფეოდალების ციხე-სიმაგრეთ, როგორც საუბანეს მძარცველობისას, დიდებულთა დარბაზებს, როგორც ბუნჯას მტარვალობისას, რომელთა წინაშე მუხლს იდრეკავდა ერიც, სამღვდლოეზაც. მაგრამ ამ უბედურებათა შორის საქართველოს ისტორიაში რამდენიმე ბრწყინვალე ხანაც მოიპოვება...

პ. იოსელიანი.

კავკასიის ჩრდილოეთ-დასავლეთის მხარეს უძველეს დროიდანვე ცხოვრობდნენ ქრისტიანე ერნი ქართველთა მოდგმისანი, რომელნიც შეადგენდნენ რამდენსამე დამოუკიდებელს სამეფოს: საქართველოსას (ქართლი და კახეთი), იმერეთისას, სამეგრელოსას და გურიისას; ეს სამეფონი ხან ერთდებოდნენ და ხან ცალ-ცალკევდებოდნენ. ყველაზედ უმთავრესი და ძლიერი ნაწილი საქართველოს ტომისა იყვნენ ქართველნი, რომელთაც ეჭირათ მტკვრისა და ალაზნის მიდამონი. ამისათვის საქართველოს ისტორია ერთსა და იმავე დროს არის ისტორია დანარჩენ ქართველთა ტომებისაც, რომელნიც ისტორიულ უბედურების დროს თავეთს ბედს უერთებდნენ საქართველოს ბედს და მშვიდობიანობის დროს თავეთის განცალკევებით ჰბა-

დავდნენ მეფეთა გვარეულობასა და ერთა შორის უფოთსა და ამბოხებას.

უძველესი თქმულებანი, ჩაწერილნი ისტორიაში საქართველოს მეფის ვახტანგ VI მიერ, გვაუწყებენ, რომ ქართველთა ტომი არის ჩამომავალი ქართლოსისა, ნოეს ძის იაფეტის თესლისაგან, რომელსაც წილად ერგო მტკვრის მიდამონი არაგვის შესართავამდინ.

მთლად საქართველოს დიდი ხნის ცხოვრებას უწოდებენ მარტიროლოგს ანუ მოთხრობას დაუსრულებელ ტანჯვათა. ძნელად თუ ამაზედ უკეთესს სახელს მოუგონებდნენ. მას აქედ, რაც ისტორიამ აღნიშნა ეს ქვეყანა, იგი ანდამანტივით იზიდავდა სხვა-და-სხვა ერთა, რომელნიც მოისწრაფებოდნენ მისკენ ჩრდილოეთით, აღმოსავლეთით და შორეულ დასავლეთით და, როდესაც უკან ბრუნდებოდნენ, აქ აოხრების კვალს სტოვებდნენ. ქართლის მოტიტველებულს გორებზედ და კახეთის და იმერეთის საუცხოვო მცენარეულობით შემკულ ადგილთა შორის დღევანდლამდინ მოჩანან ნანგრევნი მკვიდრად ნაშენ ძველის დარბაზების და ციხეებისა, რომელნიც ძვირად უღირდა ერს მტრის შემოსევის დროს. ძნელად თუ დედამიწის ზურგზედ იყოს სხვა ქვეყანა, სადაც მოიპოვებოდნენ ესოდენი მუნჯნი მოწამენი ერის ტანჯვისა. იმ დროს, როდესაც მივიწყებულს და ბუნებისაგან გამაგრებულს კავკასიის მთებში ქვეყნისათვის უცნობნი ხალხნი ველურ ცხოვრებას ატარებდნენ და ასეთი ცხოვრება ძვალ-რბილში უჯდებოდათ, სამხრეთით მთების კალთებზედ ძველი ივერია თოთხმეტი საუკუნის განმავლობაში მედგრად და მტკიცედ იცავდა ქრისტიანობას და დასაწყისს განაჯღბისას მაჰმადიანთა და წარმართთა შემუსვრისაგან.

საქართველოს ისტორია იწყება აღმოსავლეთის უძველესის დროიდან. მის პატრიარქალურს ცხოვრებას ბოლო მოულო მამასახლისობის დაარსებამ. როდესაც დაიწყო აზიაში ხალხის დიდი გადასვლ-გადმოსვლა, მაშინ დაჰკარგა საქართველომ თავის დამოუკიდებლობა, მას თან და თან იმორჩილებდნენ ასურელნი, ბაბილონელნი და სპარსნი. სპარს-

თა მეფეების წინამძღოლობით ქართველნი დაწუნულის ფარე-
ბით და ხის მუხარადებით ებრძოდნენ ბერძენთა და სკიფთა-
და ითვისებდნენ უცხოელთა ცოდნას და ზნე-ჩვეულებას. ამავე
დროს ახლოს მდებარე კავკასიის მთებს თავს აფარებდნენ მტერ-
თაგან დამარცხებულნი და ლტოლვილნი უცხოელნი, ბერძენ-
ბი მოდიოდნენ აქ ოქროს მატყლოსან ცხვრისათვის, და აი ამ
ერთა შორის მისვლა-მოსვლამ მოამზადა საქართველოში ნიადა-
გი განათლების აღმოსაყენად.

ალექსანდრე მაკედონელი, როგორც ამბობენ, ცდილობდა
მოესპო საქართველოს თვითარსებობის გარეგანი ნიშანიც კი,
რისათვისაც მამასახლისების მაგივრად ამ ქვეყანაში დააყენა
თავის სარდალი რამდენიმე ჯარით. მაგრამ ამ უკიდურესმა გა-
რემობამ მთელი საქართველო ფეხზე დააყენა, ხალხმა თავი
გამოიღო თავის დამოუკიდებლობის დასაცველად. ფარნაოზის
წინამძღოლობით, რომელიც იყო უკანასკნელი მამასახლისის
ჩამომავალი, ქართველებმა განდევნეს ალექსანდრე მაკედონე-
ლისაგან დაყენებული მთავარმართველი და ამ დროიდან და-
იწყო მეფობა საქართველოში. პირველი მეფე იყო ფარნაოზი,
300 წ. უფრო ადრე, ვიდრე ქრისტე დაიბადებოდა.

მემატიანენი ფარნაოზს აწერენ საქართველოში მოქალა-
ქურ წეს-წყობილების დამყარებას, ანბანის შემოღებას და ზო-
როასტრის სარწმუნოების დამკვიდრებას. გარდმოცემა გვაუ-
წყებს, რომ ქართველების მამა-მთავრის ქართლოსის საფლავ-
ზედ ფარნაოზმა აღმართა დიდი კერპი არმაზისა, მორთული
ოქროს აბჯრით და ძვირფასის თვლებით მოჭედით გვირგ-
ვინთ.

ბუნდით მოცულს შემდეგს საუკუნოებში, რომელთაც
განვლეს სომხებთან და სხვა მეზობელ ხალხებთან ურიცხვ ბრძო-
ლაში, ბეუტავენ რამდენიმე დიდებულნი პირნი და მათ შო-
რის ყველაზედ შესანიშნავია მეფე ადრეკი იმით, რომ იმის
მეფობის დროს დაიბადა მხსნელი ქვეყნისა. ამავე მეფის დროს
ეკუთვნის გულის საკლავი გარდმოცემა მაცხოვრის კვართის
შესახებ. ეს გარდმოცემა მოგვითხრობს, რომ საქართველოს

სატახტო ქალაქ მცხეთაში ცხოვრობდნენ იმ ურიათა ჩამომავალნი, რომელნიც ბაბილონის ტყვეობის შემდეგ განიფანტნენ დედამიწის ზურგზედ; ეს მცხეთელი ურიები ყოველ წელიწადს, პასექის დროს, იერუსალიმში ჰგზავნიდნენ თავეთ წარმომადგენელთ, რომელთა წყალობითაც, როცა უკან ბრუნდებოდნენ, მთელს საქართველოში ვრცელდებოდა ამბავი მაცხოვრის სასწაულთა შესახებ. იმ წელიწადს, როდესაც ქრისტე ჯვარს აცვეს, იერუსალიმში გაიგზავნა, სხვათა შორის, ელიოზიც, შვილი კეთილ-მსახურ დედ-მამისა. იგი დაესწრო გოლგოთის ამბებს, გაოცდა ყოველივე ნანახით და შეიძინა კვართი უფლისა ერთი რომელი ჯარის-კაცისაგან, რომელსაც წილის-ყრით ჰრგებოდა ეს ძვირფასი საუნჯე. როდესაც ელიოზი სამშობლოში დაბრუნდა, მისმა დამ (ზოგის თქმულებით ასულმა), მაცხოვრის ჯვარცმის ამბებით თავზარდაცემულმა, ხელი სტაცა კვართს, ჩაიკრა გულში და იქვე განუტევა სული. ვერა ლონის-ძიებით ველარ გამოაცალეს ხელიდან კვართი უფლისა, რისაგამოც კვართითურთ დამარხეს. მაღალი ლიბანის ხე ამოვიდა მის საფლავზედ და კაცის თვალს დიდ ხანს უმაღავდა ამ წმინდა ადგილს.

ცოტა ხნის შემდეგ ქრისტეს სარწმუნოება ჰქადაგა კავკასიაში ანდრია მოციქულმა და მისმა თანამოგზაურმა სვიმონ კანანელმა; გარდმოცემა დღესაც უჩვენებს ანაკოფიაში კანანელის საფლავს, რომელსაც თვით გაუნათლებელი კავკასიელი მთიულოც კი დიდის მოწიწებით სცემს თაყვანს. მაგრამ ქრისტიანობა მკვიდრად დამყარდა საქართველოში მხოლოდ მოციქულთა სწორის ნინოს მეოხებით.

წმინდა ნინო იყო ასული რომაელის სარდილისა და იერუსალიმის პატრიარქის დისა. იგი იყო ახლო ნათესავი დიდის მთავარ-მოწამის გიორგისა და მის მფარველობას მიანდო თავისი ახალი სამშობლო. წმინდა გიორგიმაც თითქო შთაბერა სული ვაჟ-კაცობისა ჭ წამებულობისა მთლად ქართველს ერს, რომელიც ისტორიაში გიორგიანდაც იწოდება.

ნინოს ბავშობიდანვე უყვარდა იმ ამბების გაგონება, რომელნიც შეეხებოდნენ საქართველოს, სადაც წაღებულ იყო

კვართი უფლისა და სულ იმაზედ ფიქრობდა, რომ როგორმე გამხდარიყო განმანათლებელი ამ ქვეყნისა და ეპოვნა წმინდა ტანისამოსი. დღე და ღამ ევედრებოდა ღვთისმშობელს და შემწეობას შესთხოვდა. ღვთისმშობელი გამოეცხადა ძილში, ჩააბარა ჯვარი ვაზისა და უთხრა: „წადი ივერიის ქვეყანაში და ახარე სახარება, მე ვიქნები შენი მფარველიო“. როდესაც გამოედვიდა და თავის ხელში საკვირველი ჯვარი ნახა, ცრემლის ფრქვევით ემთხვია მას და თავის თმით შეკრა.

და აი მეოთხე საუკუნის დასაწყისში, სასანიდების გვარეულობის დამაარსებლის, მირიან მეფის დროს, რომელიც იყო თანამედროვე კოსტანტინე დიდისა, წმინდა ნინო მოვიდა მისთვის უცნობ მდინარის ნაპირზედ (მტკვარი), შეჰყვა მას აღმა-აღმა და მივიდა მცხეთას სწორედ იმ დღეს, როდესაც არმაზის დღეობა იყო. მაღალს მთაზედ იდგა სრულიად ოქროში ჩამჯდარი უზარ-მაზარი კერპი და ცეცხლივით ლაპლაპებდა, აქეთ-იქით ორი სხვა კერპი უდგა, რომელნიც, როგორც გარდმოცემა ამბობს, სასტიკად სჯიდნენ ყველა იმას, ვინცკი ქურუმთა ნება-დაურთველად მათთან მისვლას გაბედავდა. იკვროდნენ საყვირნი, იკმეოდა საკმელი, იღვროდა მსხვერპლთა სისხლი; მეფე მირიანი მთელის თავის ხალხით დაემხო პირქვე კერპთა წინაშე, მხოლოდ ერთი უცხო, ყველასათვის უცნობი ქალწული არ იდრეკავდა მუხლს. თუმცა მოწმენდილი დღე იყო, მაგრამ უეცრად ამოვარდა საშინელი ქარიშხალი და თან ჰქექა-ქუხილი მოჰყვა; კერპთა საკურთხეველი დაინგრა და მის ნანგრევთა შორის მოჩანდნენ ნატეხნი დამსხვრეულის კერპებისა. შეძრწუნებული ხალხი გაიფანტ-გამოიფანტა და ნანგრევებზედ იდგა მხოლოდ ნინო და გულ-დამშვიდებული უყურებდა თავის თვალ-წინ ამოვარდნილს და უკვე ჩავარდნილს ქარიშხალს. ეს მოხდა ექვს აგვისტოს და ეს დღე ფერისცვალებისა ივერიისათვის შეიქმნა იმ დღედ, როდესაც წარმართობის სიბნელე ქრისტიანობის სინათლეზედ შეიცვალა.

ამ დღიდან იწყება მრავალი მოღვაწეობა და სასწაულო-მოქმედება ნინოსი, რომელნიც იხსენებიან ადგილობრივს გარემოცვებში, და მემატიანე მეფესაც ისტორიაში ჩაუწერია.

მეფის ბაღში იდგა საიდუმლოებით მოცული ლიბანის ხე, რომლის ძირშიაც დაფლული იყო კვართი უფლისა; წმინდა ნინო ხშირად ლოცულობდა ამ ხის ქვეშ და აქვე ხედავდა ხოლმე წინასწარ-მეტყველებით სავსე ჩვენებათ. ერთხელ შავი მფრინველების გუნდი მოფრინდა, იბანავეს არაგვში და როდესაც თოვლივით გათეთრდნენ, დასხდნენ ლიბანის ტოტებზედ და შეამკეს ბაღი სამოთხისებურის გალობითა, — ეს იყო სიმბოლო, ანუ ნიშანი ივერიელთა ნათლისღებისა. მეორედ იხილა საშინელი დარღვევა არმაზისა და ზადენის მთებისა თავის კერპებით, მოესმა ხმა ბრძოლისა და ქვითინი ეშმაკებისა, რომელნიც სპარსთა ჯარის სახით შემოსეოდნენ საქართველოს და თავითი მეფის ბრძანებით აკლებას და განადგურებას უპირებდნენ. ამ ჩვენებით თავზარ დაცემულმა ნინომ ამართა ჯვარი უფლისა და წყნარად წარმოსთქვა: „ბოლო მოელო მეფობასა თქვენსა, აი ეს არის მძლეველი“, და ყოველივე გაჰქრა. წმინდა ნინომ გაჰკურნა მირიან მეფის სულთ-მობრძავი მეუღლე და ერთიც სპარსეთის მეფის ნათესავი, რომელიც მირიანის სახლში გამხდარიყო ავად; ყველაზედ უწინ ამ ორთა მიიღეს ნათლისღება. თვით მეფე კი ჯერ ისევ ყოყმანებდა. მაგრამ ერთხელ, როდესაც ახლო-მახლო მთებში იმყოფებოდა სანადიროდ, საშინელმა ქარიშხალმა მოასწრო და უეცრად დაბრმავდა. შეძრწუნებული მეფე დაეცა მუხლებზედ და ღალად ჰყო: „შენ ხარ ღმერთი ღმერთთა ზედა და უფალი მეფეთა ზედა, შენ ხარ ღმერთი ნინოსიო“, რე იმავე წამს აეხილა თვალები. გაიგეს თუ არა ამ სასწაულის ამბავი, მთლად მეფის ოჯახი და ხალხი, მეფეს წინ მიეგება. „ადიდეთ ღმერთი ნინოსი, ღმერთი საუკუნო“, ეუბნებოდა მეფე თავის ერს და პირდაპირ ნინოს ქობისკენ წავიდა, დაეცა ცხოველ-მყოფელი ჯვარის წინაშე და აღიდა ქრისტე. ნინომ გადასწერა ჯვარი მტკვარსა და არაგვს და ამ ორს მდინარეში მოინათლა მეფეც და მისი ერიც. ელ-

იოზის ერთმა შთამომავალთაგანმა, რომელსაც ცხოვლად ახლოვდა გარდმოცემა უფლის კვართის შესახებ, უჩვენა ადგილი, სადაც შენახული იყო ეს ძვირფასი განძი ქრისტიანობისა. საიდუმლოებით მოცული ხე ლიბანისა მოსჭრეს და მის ადგილას ააგეს ტაძარი, რომელშიაც შეინახეს წმინდა ტანისამოსი.

როდესაც წმინდა ნინომ ქართლში ქრისტიანობა დაამკვიდრა, მაშინვე კახეთს წავიდა და იქ, ოც და თხუთმეტი წლის მოციქულებრივის მოღვაწეობის შემდეგ, გარდაიცვალა ეხლანდელი სიღნაღის მახლობლად. მეფეს და ეპისკოპოსს უნდოდათ მისი გვამი გადაეტანათ მცხეთის ეკლესიაში, სადაც იმას ასე ხშირიდ უყვარდა ხოლმე უფლის კვართზედ ღოცვა, მაგრამ აქ კიდევ ახალი სასწაული მოხდა: ვერას გზით ვერ დასძრეს გამხმარი გვამი ღვაწლით შემოსილის ქალწულისა იმ ადგილიდან, რომელიც თავის საუკუნო განსასვენებლად ამოერჩია. ქართლის წინაშე მას ბევრი ღვაწლი მიუძღვოდა, ახლა თითქოს ეწადა, რომ კახეთში დამარხულიყო და ამით იქაც განემტკიცებინა ქრისტიანობა. პირველი ტაძარი აქ მეფე პირიანმა ააშენა წმინდა გიორგის სახელზედ და იქ დაასვენა ნაწილნი წმინდის მქადაგებლისა. ბოლოს ამ ეკლესიასთან დაარსდა ბოლბის სამიტროპოლიტო, ყველაზედ უპირველესი მთელს კახეთში და აქედან მოეფინა ქრისტიანობის სხივი კავკასიის მთებში მცხოვრებ ხალხს. წმინდა ნინოს ცხოვრება დასწერა პირველად მისმა თანამედროვე მეისტორიემ რუფინმა, რომელსაც მისი ცხოვრება გაგონილი ჰქონდა პირიან მეფის შვილის ბაკურ ბატონიშვილისაგან.

რასაკვირველია, ქრისტიანობა ერთბაშად არ დამკვიდრდა საქართველოში. იყვნენ უარის მყოფელნი მეფენიც; სპარსელები მედგრად ცდილობდნენ ქრისტეს სჯულის აღმოფხვრას და ცეცხლის თაყვანის-მცემლობის გავრცელებას. როცა მეფე მირდატ IV (408) დროს მათ საქართველო დაიპყრეს, ხალხი იძულებული შეიქმნა ჯვარი დაემალა და სპარსელების თაყვანსაცემელი ცეცხლი აეგზნო ყველა ეკლესიებში, რომელიც კი მტერს შეუმუსრავი გადურჩა. სპარსთა მონების უღელი ძლიერ

მძიმე იყო ქართველებისათვის, ამისათვის მირდატის შვილის-
შვილის არჩილ I დროს საქართველო აღსდგა და საშინლად
დაამარცხა მტერი მდინარე ლიახვის ნაპირზედ.

მაგრამ საქართველოს გაძლიერების და დიდების დრო დადგა
მაშინ, როდესაც გამეფდა მეფე ვახტანგ პირველი, რომელმაც
53 წელიწადი იმეფა, 446 წლიდან 499 წლამდინ. სპარსელები
მას გორგ-ასლანს (მგელ-ლომს) ეძახდნენ, რადგანაც გულადი
და მამაცი ვაჟკაცი იყო, ტყუილად არ იყო გამოხატული. მის
მუხარადზედ წინ მგელი და უკან ლომი. თავის ჯარს მუდამ
წინ მიუძღოდა, ამისთვის მტერი პირად იცნობდა მას და, დაი-
ნახავდა თუ არა იმის მუხარადს, ყვირილს მორთავდა ხოლმე:
„მოერიდეთ, გორგ-ასლანი მოდისო“. ეს მეფე თვით ისტორია-
შიაც ამ სახელით იხსენიება.

ვახტანგი ბრძენი გამგებელიც იყო და გმირი სარდალიც,
არა ერთი და ორი ნაშთი დაუტოვა სამშობლოს თავის მოღ-
ვაწეობისა. მუდამ ხალხის განათლებაზედ ზრუნავდა, აარსებდა
სკოლებს, ასწორებინებდა და ათარგმნინებდა საღმრთო წერი-
ლის წიგნებს და გამოსცა კანონები. დაუცხრომელად ზრუნა-
ვდა სამშობლოს თავისუფლებაზედ, სრულიად შემუსრა სპარ-
სთა მონების უღელი, დაიპყრო სამეგრელო, აფხაზეთი, დაამარ-
ცხა პაჭანეგები, დაიმორჩილა აზრუმი და დიდების სხივით
შემოსილი მისი სახელი თვით ინდოეთშიაც კი გაითქვა. ერთ
უძველეს ეკლესიის კედელზედ, რომლის ნანგრევები დღესაც
სჩანან ალაგირის მთებში, არის ზედ-წარწერა, რომელიც მო-
გვითხრობს ოსებთან გორგასლანის ომის ამბავს. ოსეთის მბრძა-
ნებელმა ბალათარმა და მოსტაცა მეფე ვახტანგს და ეს შეიქნა
მიზეზი მათ შორის საშინელის ომისა; დიდ ხანს ვერც ერთი
იმარჯვებდა და ვერც მეორე, თუმცა ბალათარს თარხანიც მი-
ეშველა თავის პაჭანეგებით. ერთს ბრძოლაში გორგასლანმა თავის
ხელით მოჰკლა თარხანი, მაგრამ ბალათარი კი მაინც ისევე ეომე-
ბოდა. ამ ოსების გმირმა ბევრჯელ უკუ აქცია ქართველები
და არა ერთხელ თვითონ დაესხა მათ თავს. გორგასლანმა ნახა,
რომ, ვიდრე ბალათარი მოთავედ ჰყავდათ ოსებს, ვერაფერს

გახდებოდა. ამისათვის შემდეგი ხერხი იხმარა: ვახტანგმა მო-
 რიგება შეუთვალა იმ პირობით, რომ ოს-ბაღათარს მისი და
 ცოლად შეერთო. ორივე მებრძოლნი არაგვის ნაპირებზედ
 იყვნენ დაბანაკებულნი, ერთი გაღმა და მეორე გამოღმა. ვახ-
 ტანგმა ბაღათარი თავის ბანაკში მიიწვია დაზავების შესახებ
 მოსალაპარაკებლად. ბაღათარმა ვერ შეუტყო ვერაგობა და
 მის სანახავად წავიდა. როდესაც წყალში გადიოდა, ქართველე-
 ბმა დაუშინეს ისრები, ოს-ბაღათარი დაიჭრა, წყალში გადავა-
 რდა და დაიღუპა. მაშინ გორგ-ასლანი დაესხა ოსებს და და-
 იმორჩილა. ეს ზედ-წარწერა თავდება ოს-ბაღათარის და იმის
 ცხრა ძმის სიტყვებით: „ამის ამომკითხველნო, შენდობა გვი-
 ბრძანეთო“.

მაგრამ არა მარტო მუნჯნი ნანგრევნი—ეს სამწუხარო
 ნაშთნი ძველის დიდებისა—ლაღადებენ გორგასლანის მოღვა-
 წეობას. დიდებულნი ტაძარნი: მცხეთაში ათ-თორმეტთა მოცი-
 ქულთა, ტფილისში სიონისა და მეტეხისა—არიან ნაშთნი ვახ-
 ტანგის ბრწყინვალე მეფობისა. მან დააარსა თვით ქალაქი
 ტფილისიც, რომელიც შემდეგ მისმა შვილმა გაიხადა სატა-
 ხტო ქალაქად და ამით ბუნდი მოეფინა ცხეთის ძველს
 დიდებას. ტფილისის ახლო არის მარტყოფის უძველესი მო-
 ნასტერი, რომლის უმთავრესი ეკლესიის მთლად შენობა და
 თვით გუმბათიც დამყარებულია ორს სვეტზედ, ამავე ორს
 სვეტზედ დახატულია საქართველოს ორი მეფე მთლად ტანი-
 ნად: ერთი მათგანი არის ვახტანგი და მეორე დიდებულე დავით
 აღმაშენებელი.

გორგასლანი ჭრილობისაგან ღრმა სიბერეშა გარდაიცვა-
 ლა, ამის შემდეგ კვალად ჩაჰქრა საქართველოს დიდება და
 სპარსელებმაც კვალად დაიწყეს მისი დამორჩილება; მალე, მე-IV
 ჭაუკუნის დამოევს, თვით სასანიდების დინასტიამ დაუთმო ადგი-
 ლი ბაგრატიდების დინასტიას, რომლის პირველი წარმომადგე-
 ნელი იყო გურამ I.

ბაგრატიდების დინასტიამ მთელი ათასი წელიწადი იმეფა
 და ამ დინასტიასთან ერთად მოიხპო თვით საქართველოს მე-

ფობაც. ამ დინასტიის მეფეები თავის თავს დავით წინასწარ-მეტყველის ჩამომავლად რაცხავდნენ. მათ გვარეულობის გერბზედ გამოხატულია შურდული, რომლითაც მოიკლა გოლიათი, ქნარი დავითისა, სასწორი — ნიშანი მეფურის მართლ-მსაჯულებისა და სიბრძნისა და კვართი უფლისა; გერბს გარშემო აწერია 131 ფსალმუნიდან ამოღებული სიტყვები: „ეფუცა უფალი დავითს. ქეშმარიტებითა და არა შეურაცხ-ჰყოს იგი: ნაყოფისაგან მუცლისა შენისა დაესვა საყდართა შენთა“. ეს გერბი დღესაც დაცულია ამ გვარეულობის შთამომავალთა, თავადთა გრუზინსკების ოჯახში.

ამ დინასტიის დროს სპარსელებთან ჩვეულებრივს ისტორიულს ბრძოლას ზედ დაერთო ახალი მტრის — არაბების შემოსევა, რომელნიც ცეცხლითა და ხმლით ჰქადაგებდნენ ყორანს იქ, სადაც ჯერ კიდევ სრულიად არ ჩამქრალდყო საკურთხეველნი ცეცხლის თაყვანის-მცემლობისა. მე-VII საუკუნის ნახევარში ომარის სარდალი ხალიფი, რომელსაც მეტს სახელს „ღვთის რისხვას“ ეძახდნენ, გამოგზავნილ იქმნა ჩრდილოეთის დასაპყრობლად, დაიმორჩილა საქართველო, — და ტფილისში 400 წლის განმავლობაში არაბების მონების უღელს ატარებდა. ამ შავსა და ბნელს დროს ნაცვლად იმისა, რომ დინასტიურს კრტიმლასა და ხალხთა შორის უთანხმოებას ბოლო მოჰღებოდა, — უფრო და უფრო გაძლიერდა და ფესვი გაიდგა. არც მეზობელი ველური ხალხები აძლევდნენ ამ უბედურს ქვეყანას მოსვენებას. ამავე დროს ისტორიულს ასპარეზზედ გამოვიდნენ ოსმალ-სელჯუკები. მე-XI საუკუნის ნახევარში იგინი შეიქმნენ მპყრობელნი მთელის დასავლეთის აზიისა, შემუსრეს დიდება და ძლიერება ბაღდადის ხალიფებისა და სამუსულმანოს კვალად გაუღვიძეს მადა ქვეყნების დაპყრობისა. სელჯუკების სულტანი ალპ-არსლანი ასი ათასი ჯარით შეესია სომხეთს, და აქ ეს ჯარი ნაწილ-ნაწილ დაყო და აქეთ-იქით მხარეს გაუსია; საშინელი უბედურობა მიაყენა საქართველოსაც. სამი წლის შემდეგ ეს შემოსევა კვალად გამეორდა; ვერაჯარი ვერ უმაგრდებოდა ოსმალთა წამლეკავს თავდასხმას. გაშმა-

გებული მდინარესავით მოედნენ აქეთ-იქით და ყველაფერს მუსრს ავლებდნენ; გადამწვარი ქალაქები და სოფლები ღალადებდნენ მათი შემოსევის ამბებს. ქართლი და კახეთი ააოხრეს, ტფილისი აიღეს და დააქციეს. ასეთი შემოსევა დრო გამოშვებით ხდებოდა და ათი წლის შემდეგ, 1078 წელს, ტფილისმა კვალად გამოსცადა საშინელი ბარბაროსობა ოსმალებისა: ამ დროს მტკვრისა და ალაზნის ნაპირებზედ დასახლდნენ თათრები, რომელნიც განუწყვეტლად სძარცვავდნენ ქალაქებსა და სოფლებს.

ოსმალებისაგან მიყენებულს უბედურებას ზედ დაერთო ბუნების საშინელნი მოვლენანიც, რომელთაც ხალხი ღვთისაგან მიყენებულ სასჯელად სთვლიდა იმისთვის, რომ ამ დროს იგი უტევებდა ჭეშმარიტს სარწმუნოებას თათრების სარწმუნოებას ღებულობდა და ეძლეოდა ზნეობის გამხრწნელს გარყვნილებას. ერთხელ, ზედ ქრისტეს აღდგენის დღეს, როგორც მემპტიანე მოგვითხრობს, ისეთი საშინელი მიწის-ძვრა მოხდა, რომ მაღალი მთები და კლდეები დაირღვენენ, ქალაქები და სოფლები დაიქცნენ, ზახლები შიგ მცხოვრებთათვის საჭლავებად გადაიქცა და დიდძალი ხალხი დაიღუპა. ქვეყნის ესოდენ უბედურებას ბოლო მოუღო დიდმა დავით მე-II აღმაშენებელმა, რომელმაც საქართველოს კვალად დაუბრუნა უწინდელი დიდება და ძლიერება.

როდესაც თექვსმეტის წლის დავით აღმაშენებელი (1089—1125) ტახტზედ ავიდა, ქართლი სრულიად დანგრეული და აოხრებული იყო, ტფილისი და მრავალი სხვა ადგილები ოსმალებს ეჭირათ, იმერეთს თავის ნებით განაგებდნენ და ჰფლობდნენ საბერძნეთის მეფეები და იმით მართლულობდნენ თავს, რომ ჩვენ ერთად-ერთი მფარველნი ვართ ერთ-მორწმუნე სამეფოსიო; მხოლოდ აბხაზეთის მთები და ხეობები იყვნენ უშიშარნი ადგილნი მეფისა და ხალხის საცხოვრებლად, მკფე ტეაგულისთაში ცხოვრებდა ლიხის მთის ძირში. ამ დროს გათამამებული თათრების ბრბო, რომელთაც ეჭირათ, ტფილისის ნაყოფიერი მიდამორნი საშინლად არბევდნენ კახეთსაცა და

ქართლსაც. სპარსელები არბევდნენ და სულს არ უდგამდნენ სამეფოს განაპირა ადგილებში მცხოვრებ ხალხს, ასე გასინჯეთ თვით სომხებიც კი ხშირად ესხმოდნენ ერთ-მორწმუნე ხალხის სამეფოს. ერთ დროს აყვავებული ადგილები გავერანდნენ, ნაყოფიერი მინდვრები გახრიოკებულ მინდვრებად გადაიქცნენ. მეფის უდიდესი მოვალეობა იყო გაემთელებინა სამეფოს წყლული. მას ხელი მოუმართა ამ დროს დაწყებულმა ჯვაროსნების ომმა, რომელმაც დახაფრა ოსმალების მრავალი ჯარი და ამით საქართველოს მიეცა დრო შემოეკრიბა თავის ძალ-ღონე.

მტრისგან გავერანებულ ადგილებზედ დასასახლებლად მეფემ ოსები მოიწვია და იმათაც დიდის სიხარულით დასთმეს თავის უნაყოფო კლდეები და საქართველოს ნაყოფიერს მინდვრებზედ დასახლდნენ. მათის შემწეობით მეფემ შეასრულა უდიდესი საქმე საქართველოს განთავისუფლებისა. როგორც კი შეიტყო, რომ ფრანგებმა იერუსალიმი დაიპყრესო, მაშინვე უკუ აგდო ოსმალების მონების უღელი და ხარჯის ძლევაზედ უარი განაცხადა. და ეს იყო უდიდესი ღვაწლი, რომელიც ჩაიდინა დავითმა გამეფების უმაღლე. მაგრამ ოსმალებმა ერთბაშად და ადვილად არ დასთმეს თავის უფლება საქართველოზედ; საქართველოს განთავისუფლება ძვირად დაუჯდათ ორივე მხარეს და ამან დიდი სისხლი დააღვრევინა დავითსაც და ოსმალებსაც. თავის მცირე ჯარით დავითი უძლიერეს მტრებს ამარცხებდა; თავისი მოღვაწეობა დაიწყო აფხაზეთიდან და დაასრულა დერბენდში, სადაც შელევწა რკინის კარი, შებმული ხალიფების დროს. მისი მეფობის დროს მტერი მტერზედ ესხმოდა საქართველოს, მაგრამ პირველსავე ბრძოლაში დავითისაგან თავ-ზარდაცემულნი აქამდინ. უძლიველნი სელჯუკების და სპარსელების სარდლები პირს იბრუნებდნენ ხოლმე და უტევებდნენ მას ტყვეებს და აუარებელს საუნჯეს, რომლითაც თავის სამეფოს ამდიდრებდა. ერთხელ, როდესაც შემოდგომაზედ 1121 წ. არაბების ურიცხვი ბრბო თრიალეთს შემოესია, დავითმა ერთის ბრძოლით სრულიად გაჰფანტა და თავისი ბანაკი აავსო ოქროთი, ვერცხლითა, ძვირფასის ბადიებით, ხალებით, იარაღით და

არაბულის ცხენებით; სირიის სარდლები ტყვედ უვარდებოდათ ხელში უიარალო სოფლელებსაც კი.

საქართველოს დედა ქალაქი ტფილისი მაინც დიდ ხანს ეჭირათ სარკინოზებს, რომელნიც მის ციხეებში იყვნენ გამაგრებული. მაგრამ დავითი ამაზედ აგრე რიგად არაფერს ზრუნავდა, რადგან იცოდა, რომ თუ დანარჩენს ადგილებში მკვიდრად მოიკრდებდა ფეხს, ტფილისის აღებაც აღარ გაუჭირდებოდა. მხოლოდ თავის მეფობის ბოლო დროს, 1122 წელს, ანაზდეულად დაესხა თავს მტერს და ტფილისიც დაიჭირა. და მაშინ შავი ზღვიდან მოკიდებული კასპიის ზღვამდინ ყველა მის ძლიერებას ემორჩილებოდა. ამ დროს საქართველო იმდენად მოღონიერდა, რომ თავის ჯარი შორს პალესტინაშიაც კი გაგზავნა ქრისტეს საფლავის მტრებთან საბრძოლველად. აღელვებულმა ზღვამ შთანთქა საქართველოს პირველნი გმირნი-ჯვაროსანნი; მაგრამ ამ უბედურებამ მაინც ვერ დააბრკოლა ახალი მეომარნი, იგინი მშვიდობით მივიდნენ წმინდა ადგილს და სხვა ჯვაროსნებთან ერთად იღვწოდნენ ქრისტეს საფლავის გასანთავისუფლებლად ურწმუნოთა ხელიდან.

დავით აღმაშენებელი დიდი ვაჟკაცი იყო, ჯარს ყოველთვის თვით უძღოდა წინ და მტერს გრიგალივით მიეტევებოდა ხოლმე. ამასთანავე იგი იყო ახოვანის ტანისა და გოლიათებრ ღონიერი. გელათის ტაძარში (ქუთაისის ახლოს) დღესაც დაცულია მეფის ბეჭედი, რომელშიაც ჩვეულებრივი კაცის ორი თითი ადვილად ჩაეტევა. როგორც მარტყოფის, ისე ამ მონასტრის კედელზედ დახატული მეფის სახე, დიდი, გრძელის წვერით, ამტკიცებს იმის ფიზიკურს ძალას და უპირატესობას სხვათა მეფეთა წინაშე.

გელათის ტაძარი და ღვთისმშობლის მონასტერი დავითმა აღაშენა სადიდებლად ღვთისა, რომლის მოწყალებითაც შეაერთა მთლად ძველი სამეფო ბაგრატიდებისა. სიდიდით, სიმშვენიერით და მარმარელოს სიუხვით ეს ტაძარი აღმატებოდა ყოველსავე, რაც კი ამისთანა რამ აშენებულყო აქამომდე ივერიაში. ამ ტაძარში ბოლოს დროს დასდგა უძველესნი ტახ-

ტნი თავის მიერ დაპარცხებულ სპარსეთის მეფეებისა, მათი რქ-
როს ლამპრები, გვირგვინები, მანიაკები და აგრეღვე თვისგანვე
დატყვევებულ არაბთა მეფეების ბადიები.

დარიალის ხეობაში, მაღალს ფრიალო კლდეზედ, რომე-
ლიც მოქურუშებული გადმოჰყურებს საქართველოს სამხედრო
გზას, დღევანდლამდინ მოჩანს ნანგრევი ძველის კარისა, საქარ-
თველოში შემოსვლის მსურველთა გზის შემკვრელი. იგი იყო
შებმული ქრისტეს წინად მეფე მურვანისაგან, მაგრამ შემდეგ
დაექციათ და დავითმა განაახლა.

დავითმა მთელი თავის სიცოცხლე სულ ბრძოლაში გაატა-
რა, ერთი ხელით მტრებსა მუსრავდა და მეორე ხელით აღდ-
გენდა იმას, რაც მტრებისაგან იყო შემუსვრილი. დავითმა მარ-
ტო ხმლის ხმარება არ იცოდა; იგი უდიდესი ღვთის-მეტყვე-
ლი იყო თავის დროისა. ისე არა უყვარდა-რა ძლევა მოსილს
მეფეს, როგორც საღმრთო წერილის კითხვა. იმის მეფობის
დროს ორი კრება მოხდა სამლო წიგნების შესასწორებლად,
მტრებისაგან წართმეული სიმდიდრით აშენებდა ეკლესიებს და
აარსებდა მათთან სკოლებს ყმაწვილების აღსაზრდელად.

დავითი მიიცვალა მშ წლისა, ჯერ კიდევ სავსე ღონითა
და ძლიერებითა. მან დასტოვა გაძლიერებული და ყოვლის
მხრით დამშვიდებული სამეფო. ქართველმა ერმა მას აღმაშენე-
ბელი უწოდა და ეკლესიამაც წმინდათა შორის შერაცხა. სი-
კვდილის დროს დავითმა ამოიჩინა საუკუნო განსასვენებლად
თვის მიერ აშენებული გელათის ტაძრის კარის ბჭე, რომ ყვე-
ლას, ვინც კი იმის საფლავზედ გადაივლიდა, იმის სულისთვის
ელოცა. მან უბრძანა დაედგათ იმის საფლავზედ დერბენდიდან
წამოდებული რკინის კარი, რომელიც ერთსა და იმავე დროს
ეკლესიის კარიც იქნებოდა და მეფის ძეგლიც. ეკლესიის შესა-
ვალში დღესაცა ძევს დიდი გათლილი ქვა, რომელზედაც სხვი-
ლი ქართული ასოებით სწერია: „ესე არს განსასვენებელი ჩემი,
რომელსა დავემკვიდრე“.

ერთი ნახევარი ამ რკინის კარისა აღარა სჩანს; როგორც
ამბობენ, იგი ლურსმებად ჩამოუსხავთ და ეკლესიისთვის მოუ-
ხმარებიათ. მეორე ნახევარი კი დღესაც არის. მისი არაბული

ზედ-წარწერა მოგვითხრობს, რომ კარი გაუკეთებინებია სადი-
დებლად ყოვლად მოწყალე და სახიერისა ღვთისა დიდებულს
ემირს შავირს, ელ-ფაზალის შვილს, 455 წ. ჰიჯირისას და
1077 წ. ქრისტიანობის ერისას.

წმინდა მეფის ძვალნი დიდ ხანს არ დარჩენილან მისგანვე
ამორჩეულს საფლავში: სოლომონ დიდმა გადაიტანა იგინი სამ-
კვეთლოში და დაკრძალა საიდუმლო აღვილას, რომ ამით ლე-
კების მტაცებლებისაგან დაეფარა.

საქართველოს ძლიერებამ გასტანა 120 წელიწადი, დაწყე-
ბული დავითიდან, ვიდრე თამარის სიკვდილამდინ. ქართული
მატიანენი არავის არ უდრიან ამ დედოფალს, გარდა ვახტანგ
გორგასლანისა და დავით აღმაშენებლისა და იხსენიებენ მეფედ
და არა დედოფალად. შვიდი საუკუნის განმავლობაში ხალხის
გულიდან არ ამოფხვრილა ხსენება ამ დიდებულის ქალისა,
რომელმაც საქართველოს ერთს დროს ძლიერება და დიდება
მოუპოვა. ხალხი დღესაც ამპარტვნობს ამ მეფე-ქალის სახე-
ლით, იხსენიებს არა ერთ პოეტურს და გულ-გონების მომხიბ-
ლავს ლეგენდებში და მის მოღვაწეობას აწერს ყოველ დიდე-
ბულს საქმეს და საქართველოს დიადს ნაშთებს. საქართველოს
ყოველს კუთხეში ნახევარ-მიფური სახე თამარისა ხალხს სხვა-
და სხვა ნაირად აქვს წარმოდგენილი და სთვლიან რაღაც უმა-
ღლეს და მიუწდომელ არსებად. მაგალითებრ, სვანეთში, სადაც
ისტორიულ პირთაგან მხოლოდ თამარი-და დარჩენილა ხალ-
ხის ხსოვნაში, იგი შეიქნა რელიგიურ თაყვანის-საცემელ პი-
რად და მომხიბლელ და გრძნეულ სილამაზის იდეალად. სვანურ
სიმღერებში იგი იხსენიება ოქროს დიადემით, ბრწყინვალე ტანი-
სამოსით და ძვარუასის თვლებით მორთული, — და ეს არის უმა-
ღლესი წარმოდგენა, სადამდინაც კი შეეძლო მიეღწია ხალხის
უეშმაკო ფანტაზიას. გარდმოცემანი მოგვითხრობენ, რომ თამა-
რი დიდსულოვანი და გულუხვი ყოფილა, და ერთი ამ გარდმოცე-
მათაგანი გვაუწყებს შემდეგს: ერთ დღესასწაულ დღეს, როდესაც
თამარი გელათის ტაძარში მიდიოდა და თავის თავის მორთუ-
ლობას ძვირფას ლაღებს უკეთებდა, მოახსენეს — გლახა დედა-

კაცი მოწყალებას თხოულობსო. დედოფალმა უბრძანა მოიცადოსო, მაგრამ როდესაც გარეთ გავიდა გლახა აღარ დახვდა. ძალიან შესწუხდა და ჰკიცხავდა თავის თავს, რომ გლახაკი არ გაიკითხა, ამის გამო მოიხადა თავიდან მიზეზი თავის დაგვიანებისა და იმით შეამკო გვირგვინი ღვთის-მშობლის ხატისა.

ნამდვილი ისტორია შეხამებული ლეგენდებით, შემდეგის სიტყვებით გვიხატავს თამარ-დედოფლის ბედსა და მოღვაწეობას (1184—1212). როგორც რუსეთის მეისტორიე მოგვითხრობს, თამარი გათხოვდა ანდრია ბოლოლიუბსკის შვილ გიორგიზედ, რომელმაც პირველ ხანებში დიდის გამარჯვებებით ისახელა თავი. დღემდის გამოურკვეველის მიზეზის გამო ცოლქმარნი მალე განქორწინდნენ და გიორგი კონსტანტინოპოლში წავიდა. როდესაც ხალხის სურვილისამებრ თამარს მეორე ქმარი უნდა ამოერჩია, მრავალ საქრმოთა შორის, რომელთა რიცხვში ერივნენ საბერძნეთის იმპერატორის შვილები და ისპაღანის სულტანი, მან ამოირჩია ოსეთის თავადი დავით სოსლანი (ე. ი. მშვენიერი), ბაგრატიდების შთამომავლობისა. მაგრამ გიორგიმ ვერ დასთმო ტახტის დაკარგვა და ბერძნების ჯარით მალე შემოესია საქართველოს. მან აქ მომხრეები ვერაფერ იშოვნა, რისაგამოც დამარცხდა და თამარს ტყვედ ჩაუვარდა. დიდსულოვანმა თამარმა გაანთავისუფლა იგი იმ პირობით, რომ საქართველო სამუდამოდ დაეტოვნა.

საქართველოს ამ დროს ბრძოლა მოელოდა სპარსელებთან, სარკინოზებთან და ოსმალებთან, რომელნიც არ ასვენებდნენ მას თვით სიძლიერის დროსაც კი და ხშირად შემოესეოდნენ ხოლმე. სოსლანმა გაილაშქრა სპარსეთზედ, მრავალჯერ გაიმარჯვა და, როდესაც განჯა აიღო, დიდი დავლა ჩაიგდო ხელში: მრავალი ცხენები, აქლემები და ოქრო-ვერცხლის ჭურჭელი შეადგენდა გამარჯვებულთა ჯილდოს. ამას შემდეგ თამარმა გაგზავნა ჯარი ოსმალთა გასადევნად ყარსიდან; დაინახეს თუ არა ქართველები, ოსმალნი მაშინვე გაიქცნენ და ციხე უომრად დაუთმეს. მაშინ გამოჩენილმა სულტანმა ალექო ნურედინმა, გაკვირვებულმა ივერიელთა გამარჯვებით, გამოგზავნა

მათ წინაღმდეგ რვა ასი ათასი ჯარი, რომელშიაც მარტო ცხენოსანი ასი ათასი კაცი იყო. ალექსო ნურედინმა შეატყობინა თამარს, რომ საომრად მოვდივარო და თუ შენ ჩემს ცოლობაზედ დასთანხმდები და შენი ქვეშერდომნიც ისლამის სარწმუნოებას მიიღებენ, მაშინ შენს ქვეყანას აღარ ავაოხრებო. როდესაც მოციქულმა გამოუცხადა ეს სურვილი სულტანისა, მაშინ, როგორც ამბობენ, ზაქარია მხარგძელმა პასუხის მაგივრად ისეთი სილა შემოჰკრა, რომ მოციქული იქვე უსულოდ დაეცა. დაიწყო ომი. ქართველები, შეხვდნენ თუ არა ბასიონში სულტანის ურიცხვ ჯარს, პირველად თვითონ ეკვეთნენ და საშინელის ბრძოლის შემდეგ სრულიად დაამარცხეს. როგორც გარდმოცემა ამბობს, ქართველებს იმდენი ტყვე ჩაუვარდათ ხელში, რომ თითო მეომარზედ ოცი ტყვე მოდიოდა; ურიცხვი ალაფით აივსო გამარჯვებულთა ბანაკი და მას შემდეგ მეფის სუფრაზედ თუ არა ოქრო-ვერცხლის ჭურჭელი — სხვა არა იხმარებოდა; ძვირფასი თვალ-მარგალიტები ხომ საწყაოთი გაიყვეს.

თამარის მიერ ომებში შეძენილი უთვალავი სიმდიდრე შეიქმნა ომის მიზეზად საქართველოსა და ვიზანტიას შორის. როდესაც ანგარების მოყვარე იმპერატორმა ალექსი ანგელმა გაიგო, რომ თამარი მონასტრებს დიდ საჩუქრებს სწირავსო, ბრძანება გასცა გაეძარცვათ ყველა ის ბერები, რომელნიც საქართველოდან წასულნი კონსტანტინოპოლზედ გაივლიდნენ. გაჯავრებულმა თამარმა ომი გამოუცხადა იმპერატორს და დაიჭირა ტრაპიზონი და სხვა ადგილები, მდებარენი ჩრდილოეთით შავი ზღვის ნაპირზედ. თამარმა შემდეგში ამ ადგილებისგან შეადგინა ტრაპიზონის იმპერია იმ აზრით, რომ შეეფერებინა მაჰმადიანობის გავრცელება მცირე აზიაში და კავკასიის განაპირა ადგილებში.

ოც და ოთხის წილის მეფობის შემდეგ თამარი დაქვრივდა; მაგრამ პირადმა მწუხარებამ მაინც ვერ დააბრკოლა ეზრუნა საქართველოს წარმატებისა და დიდებისათვის, სიკვდილამდინ არც სამხედრო საქმეებისთვის დაუნებებია თავი. მის პოლიტიკურს

თავდაქერილობას და გამბედაობას ცხადად გვიხატავს შემდეგი გარემოება. 1208 წელს, დიდ შაბათ ღღეს, როდესაც ყველანი ეკლესიაში იყვნენ, არღებილის სულტანი შეესია ქალაქ ანს და დიდი სისხლის ღვრა მოახდინა, თორმეტი ათასი მცხოვრები ამოხოცა და ქალაქი სულ ერთიან აიკლო. თამარმა განიზრახა სწორედ ამ ნაირადვე გადაეხადნა სულტანისათვის სამაგიერო. მან მოიცადა იქამდინ, ვიდრე მუსულმანთა მარხვა დადგებოდა და სწორედ იმ ღამეს, როდესაც მთვარე ბადრი გახდა და მინარეთიდან მოლას ძახილმა მართლმორწმუნენი გამოაღვიძა, თამარის ჯარი შეესია არღებელს და სასწრაფოდ დაიპყრო. როგორც ანში თათრებმა, ქართველებმაც თორმეტი ათასი მცხოვრები დახოცეს, ქალაქი აიკლეს და დააქციეს, თვით სულტანიც თავის ცოლებით და შვილებით ტყვედ წამოიყვანეს. ამას შემდეგ თამარის ჯარმა გაილაშქრა ირანზედ, აიღო თავრიზი და აიკლო ხორასანში გურგანი, სადაც იმოდენა ნადავლი იშოვნა, რომ ომის განგრძობა ვეღარ შეიძლო და შინ დაბრუნდა. ქალაქები და სოფლები გზა-და-გზა წინ ეგვებოდნენ საჩუქრებით გამარჯვებულთ, რომელნიც დიდის ყოფითა და ამბით შემოვიდნენ ტფილისში.

თამარს შორს ოსეთშიაც ჰქონდა გავლენა, კავკასიონის მთის იქით; დაუცხრომელნი მთიელნი ემორჩილებოდნენ თამარის ძლიერებას და ქრისტეს სარწმუნოებას ღებულობდნენ. ქართველს ჯარს ფეხ-და-ფეხ უკან მისდევდა ქართველი მღვდელი და ვაჭარი სომეხი, მტკვრისა, ალაზნისა, ლიახვის და თერგის მიდამოებში ქრისტიანობრივი მოქალაქობა და სიცოხლე სდუღდა.

თამარის მეფობა მარტო სამხედრო ძლიერების მეფობა არ იყო, იგი ითვლება მწერლობისა და განათლების ოქროს საუკუნედ. ამ დროს ცხოვრობდა გამოჩენილი შოთა რუსთაველი, ეს საქართველოს გამოჩენილი ჰომეროსი, რომელმაც შექმნა უკვლავი პოემა „ვეფხვიც ტყაოსანი“. ეს უმაღლესი ვანძი ქართულის პოეზიისა,

ლეგენდარული ისტორია, რომელიც საქართველოს ყველა დიდებულ ნაშთებს თამარს აწერს, — სინამდვილეს მოკლებული არ არის, ამისთვის რომ უმეტესი ნაწილი ამ ნაშთებისა სწორედ მისგან არის დატოვებული. თამარმა ყველგან დასტოვა თავის მოღვაწეობის წაუბლალავი კვალი და როგორც ამბობს ერთი მემორიე: „ქვებით აღბეჭდა თავის სახელი საქართველოს მთებსა და მდებლობებზედ“. მიუდგომელს მთებში და ხეობებში, შავისა და კასპიის ზღვის ნაპირებზედ აღგებულნი არიან ტაძარი და ნიშნი, მღუმარე მოწამენი თამარის დიდებისა და ძლიერებისა.

ქართლის ხეობაში დღესაც კიდევა სჩანს ნანგრევი თამარისაგან აშენებულის ტაძრისა, რომელიც უფრო იმით არის შესანიშნავი, რომ ერთს დროს იქ ინახებოდა სასწაულთ მოქმედი ხატი ივერიის ღვთის-მშობლისა, და თამარმა აჩუქა ოსებს, როგორც თავის ქმრიდან მონათესავე ხალხს. ეს ტაძარი ორჯელ შემუსრა ცეცხლმა, მაგრამ ღვთის-მშობლის ხატი ორჯელვე უვნებელი იპოვნეს ნანგრევებში. ექვსასი წელიწადი იმყოფებოდა ეს ხატი ქართლის ხეობაში. მაგრამ როდესაც მამადიანობა შეესია კავკასიის მთებს და რუსის მთავრობამ გაქრისტიანებული ოსები მოზდოკში მიიწვია, თერგის იქით, — ივერიის წმინდა ხატი რუსეთის წმინდანად შეიქმნა. გარდმოცემა გვიამბობს, რომ როდესაც, 1793 წელს, ოსები მოზდოკში მივიდნენ ამ წმინდა ხატით, მოზდოკის მაშინდელი ეპისკოპოსი მიეგება წინ ჯვრითა და დროშებით და შეასვენა ეკლესიაში; ღვთის-მშობელმა სასწაულ-მოქმედებით აუწყა ეპისკოპოსს, რომ ხატი ქალაქს გარედ უნდა დარჩეს, იმ ადგილს, სადაც წინად იყო და ღამე ჩერქეზის ურემზედ გაატარაო. ამ ადგილზედ მაშინ ნიში ააშენეს, შემდეგში კი ხის ტაძარი დადგეს ღვთის-მშობლის მიძინებისა. დღესაც მოდიან აქ სალოცავად რუსები მთელი კავკასიიდან და რუსეთის შორეულ ადგილებიდან.

ყველაზედ მშვენიერი და პოეტური ძეგლი თამარისა არის ვარძია, „ვარდების ციხე-დარბაზი“. ზემო ქართლი თამარს

მიაჩნდა თავის გვირგვინის ერთ უძვირფასეს მარგალიტად, ამისათვის ახალციხის ახლოს ერთ ფრიალო კლდეში გამოაკვეთინა ეს უმშვენიერესი სასახლე, რომელშიაც 360 ოთახი იყო. მოგზაურს დღესაც შეუძლიან ნახოს ნაშთი ამ დიდებული ციხე-დარბაზისა, რომლის სავანეთა და ტალანთა შორის მიწაში შენახულა საკმაოდ დიდი ტაძარი; კედლები შემკული აქვს სხვა-და-სხვა მხატვრობითა, აქვე მთელის ტანიო დახატულია მიფიური თამარ-დედოფალი და რაღაც გამოურკვეველს და გულის საკლავ შთაბეჭდილებას ახდენს მნახველზედ. ტაძრის ერთ გვერდზედ არის ქვის ბაღდახინი, რომლის ქვეშაც დამარხული უნდა ყოფილიყოს თამარ-დედოფალი, გარდაცვალებული თავის საყვარელ „ვარდთა ციხე-დარბაზში“ 1212 წელს. ნამდვილი იმის საფლავი კი დღესაც არავინ იცის. ზოგის აზრით თამარი დამარხულია გელათის ტაძარში; ზოგნი კი იმის საფლავს სვანეთში უჩვენებენ. საქართველოს სხვა-და-სხვა თემის ხალხს ადვილად არ ეთმობოდათ თავეთი საყვარელი დედოფალი და ყველა მათგანი მის საუკუნო განსასვენებელ ადგილს თავის სათემოში უჩვენებდა. საქართველოს ეკლესია თამარის სახსენებელს დღესასწაულობს მენელსაცხებელთა კვირიაკეში:

უნებლიედ იპყრობს კაცის გონებას ის ფაქტი, რომ საქართველოში, ამ ნახევრად აზიურს ქვეყანაში, სადაც საზოგადო ცხოვრებაში ქალს მცირე უფლება აქვს მინიჭებული, კაცის უმაღლესი იდეალი ქალის არსებაში განხორციელდა. წმინდა ნინო იდეალია მალაღის ზნეობისა, მეფე თამარი — იდეალია გმირობისა და ბრძნულის მმართველობისა. ეს ორი სახელი მეტად საყვარელი სახელია ქართველი კაცისათვის.

ჩაესვენა თამარი სამარეში და მასთან ერთად ჩაესვენა საქართველოს დიდებაც, ბედნიერნი დღენი თავის ქვეყნისა თითქოს ამ საოცარმა დედაკაცმა წარიღო თანა, შემდეგი ორი მეფობა — თამარის შვილისა და ქალისა, — სავსე შინაურის არეულობით და შფოთით, თითქო მომასწავებელნი იყვნენ იმ დიდის უბედურებისა, რომელიც საქართველოს მალე თავს დაატყდა. თამარის შვილის გიორგი IV უკულმართ მეფობის

დროსვე გამოჩნდა მოწინავე რაზმი მონგოლებისა. ერთი ბრბო ჩინგის-ხანის ჯარისა შემოვიდა საქართველოში და მდინარე ბერჯუჯის ნაპირებზედ საშინლად დაამარცხა ქართველების ჯარი, რომელიც თამარის დროს დამარცხებას ჩვეული არ იყო. მაგრამ რადგანაც თათრებს ნაბრძანები არა ჰქონდათ საქართველო დაეპყროთ, ამისათვის ეს ქვეყანა გრიგალივით განვლეს და დროებით აზიის შუაგულ უდაბნოებში დაიბანაკეს. ათმა წელიწადმა აღარ გაიარა, რომ ჩინგის-ხანის მოადგილემ, გიუქ-ხანმა მთელი აზია თავის ჯარით მოჰტინა; თათრები ხელახლად გამოჩნდნენ უბედურ საქართველოშიაც, რომელიც ის-იყო თათრების წინად არაბებმა ააოხრეს ჯელალედინის წინამძღოლობით. მონგოლებმა ღვთის რისხვასავით განვლეს მთელი საქართველო და მთლად კავკასიის ხალხს თავისი ბარბაროსული უღელი დაადეს. გიუქ-ხანს თან მოჰყვა საზარელი ბატია, ამან ხომ სრულიად დაიმონავა საქართველო; მოახდინა ხალხთ აღრიცხვა და დატვირთა მძიმე ხარჯით. მონგოლებისგან მიყენებულს უბედურებას ზედ დაერთო სხვა უფრო დიდი უბედურება, ნაყოფი თათრების ცბიერის პოლიტიკისა: ამ დროს, 1259 წელს, საქართველო ორ დამოუკიდებელ ნაწილად გაიყო — ქართლისა და იმერეთის სამეფოდ.

მონებამ მალე გამოიღო თავის ჩვეულებრივი ნაყოფი: როგორც ერთს დროს რუსეთში, აქაც უღირსნი მეფენი მხოლოდ თავეთი პირადი სარგებლობისათვის ზრუნავდნენ და სამშობლოს ბედნიერება აინუშიაც არ მოსდიოდათ, მამულის საუკეთესო შვილნი კი შაჰების თვითმნებელობის მსხვერპლნი ზდებოდნენ. თათრების ურდოში რუსეთის წამებულ თავადებივით ეწამა ქართველების მეფე დიმიტრიც, თავდადებულად წოდებული. არგუნის ხანს ენას უზიდავდნენ დიმიტრის ორგულობაზედ, ხანი საქართველოს სამზღვრებზედ იდგა იმ განზრახვით, რომ ქართველების ჯავრი ამოეყარა. მეფე თავისთან დაიბარა. დიმიტრიმ კარგად იცოდა ხანის მრისხანების და უსაფუძვლო ცილის-წამების მიზეზი, ამისათვის განიზრახა თავის თავი გაეწირა და თავის ქვეყანა კი აოხრებისგან გადა-

ერჩინა. ხანის იჭენეულობის გასაფანტავად მეფემ თავის მცირე-წლოვანი შვილი დავითიც თან წაიყვანა. მაგრამ ვერაფერმა ვერ მოულობო გული ეჭვით შეპყრობილს მტარვალს, დიმიტრი-ციხეში დააპატიმრა და თავი მოაკვეთინა 1289 წელს. მასთან-მყოფ ქართველთ ოქრო-ვერცხლით გამოისყიდეს ყარაულები-საგან გვამი წამებულის მეფისა და საიდუმლოდ მოასვენეს მცხეთაში.

ეს ის უბედურება იყო, რომელიც რუსეთმაც გამოსცა-და. ამისათვისაც „ვერც ერთ ხალხის გულში, ვერც ერთი რუსი ვერ იპოვის ისეთს გულწრფელს ძმურს სიყვარულს და მეგობრობას, როგორსაც ქართველის გულშიო“, ამბობს ერთი მწერალი*). რუსეთიცა და საქართველოც იმ საერთო უბედურების დროს დამეგობრდნენ, როდესაც ორივენი ძვირფას საჩუქრებს ეზიდებოდნენ ურდოში და აქ ერთმანეთს ხვდებოდნენ-და უბედურობის დროს დამყარებული მეგობრობა ხომ უფრო მტკიცეა და შეურყეველი.

მონგოლოებისაგან მიყენებული უბედურობა გაგრძელდა გიორგი ბრწყინვალემდინ (1318 — 1346), ეს მეფე საქართველოს საუკეთესო გვირგვინოსანთ აგონებდა. გიორგი წინა-პირველად შეუდგა ოსების დასჯას, რომელნიც სარგებლობდნენ ქვეყნის უბედურებით და წამ-და-უწუმ არბევდნენ სოფლებსა და ქალაქებს; ოსები თავის მოხარაკედ გახადა. მეფე კარგად ხედავდა, რომ მონგოლოების სამეფო ნაწილ-ნაწილად დაყოფის გამო თან და თან უძლურდებოდა, ამით ისარგებლა გიორგიმ და თათრები განდევნა საქართველოდან. იმერეთის ტახტის მაძიებელთა შორის შფოთმა და წეწა-გლეჯამ კიდევ მისცა მას მიზეზი სხვა უფრო უდიდესი საქმე შეესრულებინა. კარგად იცოდა, რომ სამეფოს ძლიერებას ერთობა შეადგენდა, ამისათვის ისარგებლა ხელის შემწყობი გარემოებით, იმერეთი თავის სამეფოს შემოუერთა და კვალად შეიქმნა მეფე მთლად ივერიის მიწა-წყალისა.

*) ი. დ. პოპკა.

გიორგი ბრწყინვალის და მისი მემკვიდრეების დროს დაიწყო კურნება საქართველოს წყლულისა, დანგრეული ქალაქების კვალად აშენება, ტაძრების აგება, ციხეების განახლება, ეტყობოდა, ბევრი უბედურების შემდეგ მრავალ-ტანჯულ საქართველოს უნდა დაესვენა. დიად, უნდა დაესვენა, მაგრამ იმსთვის კი, რომ ძალა მოეკრიბა ახალ უბედურობათა ასატანად. მონგოლთა შემოსევაზედ უფრო საშინელი შემოსევა მოელოდა საქართველოს: შეძრწუნებულს აზიის ჰორიზონტზედ გამოჩნდა თემურ-ლენგი. გიორგი ბრწყინვალის შვილის - შვილმა ბაგრატ დიდმა 25 წელიწადი მეტად ბედნიერად იმეფა, მხოლოდ ამ დროს ახლო და შორს მდებარე სამეფოთა შემმუსვრელმა ქართველმა საქართველომდინაც მოაღწია. მაგრამ მრისხანე თემურ-ლენგს აქ ისე ღონიერად შეებრძოლნენ ქართველები, რომ ასეთი ძლიერი წინააღმდეგობა, როგორც ჰმოწმობენ თვით მონგოლთა თქმულებანი, მაშინაც არავის გაუწევია თემურისთვის, როდესაც პირქვე ამხობდა ისეთ ძლიერ სამეფოებს, როგორიც იყვნენ ჩინეთი, ქაბული, ბუხარა და სპარსეთი. თემურ-ლენგი შემოვიდა ქართლში 1387 წელს ყარსის მხრიდან და ყველაფერი შემუსრა და ააოხრა, არც ერთი ციხე, არც ერთი კოშკი დაუნგრეველი აღარ გაუშვა; სადაც კი მას გამოეწო, ყველაფერი გადაბუგული და მიწასთან გასწორებული იყო, მინდორველი მოფენილი იყო დახოცილებითა, აქა-იქ კაცის თავების კოშკები იდგა. მეფე ბაგრატმა დაატყო, რომ საზარელ მტერთან პირისპირ ბრძოლით ვერაფერს გახდებოდა, ამისათვის ტფილისის ციხეში გამაგრდა. მტერი ნახევარ წელიწადს ედგა ციხეს და ამ ხნას განმავლობაში სისხლის ღვრა არ შეწყვეტილა; მაკრამ ვაჟკაცობა სიმრავლემ დასძლია; თემურს მეფე ტყვედ ჩაუვარდა. თემურმა ტფილისში ჯარი დააყენა და თვითონ ყარაბაღში წავიდა, თან ტყვეები წაიყვანა და საქართველოს მრავალი სიმდიდრე წაიღო. ყარაბაღიდან მან კვალად გაგზავნა ქართლში თავის ჯარი და უბრძანა: „ყრველისფერი ძირიანფესვიანად დაენგრიათ“. ვიდრე თათრები თავიანთ მბრძანებლის სურვილს შეასრულებდნენ, თემურმა ცეცხლით და ხმლით გან-

ვლო დაღისტანი და კავკასიის შთის კალთებზედ დაასახლა მაჰმადიანები, რომ მათის შემწეობით მთელი ეს მხარე ხელში სჭეროდა. ამას შემდეგ იქ ნელ-ნელა ჩაქრა ქრისტიანობა, გავრცელებული დაფითისა და თამარის მეოხებით.

ტყვეობიდან რომ განთავისუფლებულიყო, ბაგრატიმა გარეგნად მაჰმადიანობა მიიღო და აუთქვა თემურს, რომ მთლად ჩემს ქვეშევრდომებსაც გავამაჰმადიანებო და სთხოვა ამ განზრახვის შესასრულებლად ჯარი მიეცა. განარებულმა თემურ-ლენგმა დასაჩუქრა მეფე და თორმეტი ათასი ჯარით გამოისტურმა: ყოველივე ეს ბაგრატიმა საიდუმლოდ შეატყობინა თავის შვილს და ორივემ ერთად სულ ერთიან ამოჟლიტეს სპარსეთის ჯარი ბერჯუჯის ნაპირებზედ. გაიგო თუ არა ეს ამბავი, გაბრაზებულმა თემურმა თვითონ გაილაშქრა საქართველოზედ აუარებელის ჯარით. ტფილისის მიდამოში მოხდა საშინელი სისხლის ღვრა, ხუთი ნაწილი თემურის ჯარისა ამ ბრძოლაში გაწყდა, მაგრამ ქართველებს მაინც ვეღარ შეეძლოთ პირდაპირ ომის გაგრძელება და მთებში დაიმაღლნენ. ბაგრატი მალე გადაიცვალა, მაგრამ მისი შვილი და შემკვიდრე გიორგი VII მედგრად ებრძოდა მტერს: თემური რამდენჯელმე კიდევ შემოესია საქართველოს, მაგრამ ვერც ერთხელ ვერ დაიმორჩილა, — ქართველები მიდიოდნენ მთებში და იქიდან დრო და დრო ესხმოდნენ თავს თემურის ჯარს და ართმევდნენ ნადავლს. ბოლოს, თემურის ერთი საყვარელი კაცის შუამავლობით გიორგი შეურიგდა თავის ქვეყნის მტერს და მცირე ხარჯს ხდილობდა.

თემურ-ლენგის შემოსევამ საშინლად გააოხრა საქართველო. მაშინ დააქციეს მცხეთის ტაძარი და კიდევ ბევრი სხვა ეკლესიებიც, რომელნიც მას შემდეგ აღარ განახლებულან. თუ რა იყო თემური თავის მიერ დამონავებულ ხალხისათვის, ამას ცხადად ჰმოწმობენ დაჩნეული კვალი იმის შემოსევისა და ხალხში დარჩენილი გარდმოცემა. ზაქაფალიდან ორი უერსის მანძილზედ, გზაზედ ცოტა მოშორებით, ერთ ადგილს დაგროვილია ქვები კოშიკის მსგავსად და დაჩრდილულია რამდენიმე თუთის ხე.

ეს არის კვალი იმათი ხოცვა-ჟლეტისა, რომელთაც მაშინ მთებში დამალვა ვერ მოასწრეს. თემურ-ლენგს ჩვეულებად ჰქონდა, როდესაც რომელიმე ქვეყნის მცხოვრებთ ამოჟლეტავდა, დახოცილების თავებს ერთად აგროვებდა და მათის რაოდენობით ზომავდა თავის ძლიერებას და მეფურს დიდებას. იმ დროს მოკლულთა თავებიც ერთად შეაგროვებინა. კოშკის მსგავსად სწორედ იმ ადგილას, სადაც ეხლა ქვეები აგროვია. ამ ადგილს დღევანდლამდინ ბაშ-ყალას ეძახიან, ესე იგი კაცის თავების კოშკს.

თემური თუ დიდებს ხოცავდა, არც პატარებს იბრალებდა. ერთხელ უბრძანა პატარა ბავშვები შეეკრათ და დაეწყათ კალოზე ისე, როგორც თათრები აწყობენ ხოლმე ძნას გასალეწად. ძნის გასალეწად თათრები ხმარობენ კვერს, რომელიც ქვევიდან პირიანი წვრილი კოხის ქვით არის მოჭედილი; ამ კვერს ატარებენ ძნაზედ და მარცვალს აყრევენებენ. ასეთი ბარბაროსული სალექავით გააწყვეტინა ბავშვები. მეორედ კიდევ, როგორც მოგვითხრობს იმ დროის ერთი დამსწრეთაგანი, თემური საშინლად იყო გაბრაზებული ერთს ქალაქზედ, მცხოვრებთ თავიანთი შვილები გაგზავნეს პატიობის სათხოვნელად. ბავშვები გზა-და-გზა ყორანის ლოცვებს გალობდნენ. დაინახა თუ არა ისინი, თემურს საშინელმა ამოწყვეტის ჟინმა მოუარა. შეერია მათში ცხენით და თავის ცხენოსან ჯარსაც უბრძანა უკან გაჰყოლოდნენ. საბრალო მშობელნი ქალაქის კედლებიდან უყურებდნენ თავიანთი შვილების გამუსვრას.

თემურლენგს ტყუილად არა ჰქონდა დავარდნილი საშინელი დიდების ხმა აღმოსავლეთის ქვეყნებში და ტყუილად არ უკავშირებენ იმის დაბადებას საზარელს ლეგენდას. ეს ლეგენდა მოგვითხრობს, რომ როდესაც თემური დაიბადა ხელში გამხმარი სისხლი ეჭირა და დაბერებულ კაცსავით თმებიც გათეთრებული ჰქონდაო.

თემურ-ლენგის შემდეგ ჯერ გიორგი და მერე მისი ძმა კოსტანტინე ამოდ ცდილობდნენ თავიანთი ქვეყნის მოღნიერებას, უკანასკნელი ტყვედაც ჩაუვარდათ ოსმალებს და საშინლად

აწამეს. მეტი არ იქნება მოვიხსენიოთ, რომ იგი ვარძიის ტაძარშია დამარხული და იმის საფლავი ბევრს დიდებული თამარის საფლავი ჰგონია.

კოსტანტინეს შვილი ალექსანდრე I (1414—1442) ვაჟაკობითა და მოღვაწეობით ქართველთა უწინდელ მეფეებსა ჰგავდა. მტრებზედ ძლევა-მოსილმა ალექსანდრემ ბევრი იზრომა თავის ქვეყნის წყლულის გასაკურნებლად და ხალხის განათლებისათვის; ამის მეოხებითვე განახლდა ცხეთის დანგრეული ტაძარი, მაგრამ თავის სიცოცხლის უკანასკნელ დროს მეფურის მოღვაწეობით დაღლილმა ალექსანდრემ ბერობა შეიმოსა და მონასტერში შევიდა; სამეფო ტახტი კი თავის შვილს ვახტანგ IV გადასცა. რომელმა მონასტერმა შეიფარა იგი თავის მყუდრო საფარველს ქვეშე—ამაზედ ისტორია არაფერს მოგვიხრობს. გარეჯის მონასტერში უჩვენებენ ამ მეფე-ბერის საფლავს; მაგრამ მცხეთის სიგელებშიაც სწერია, რომ „მეფე ალექსანდრემ თვით აიშენა საუკუნო განსასვენებელი ადგილი, რადგან ვერ გაბედა თავის მიერ განახლებულს ტაძარში დასაფლავებაო“.

ალექსანდრე სამი წლის შემდეგ მიიცვალა და დიდ ხანს არ გაუვლია, რომ მისი შვილი ვახტანგიც გამოესალმა ამ სოფელს. საქართველო დაობლდა. კვალად დაიწყო ამ ქვეყნის უბედურობა, მაგრამ არა ისეთი უბედრობა, რომელიც აღვიძებს ხალხისგულში ერთობისა და სამშობლოს მტკიცე სიყვარულს, არა, ეს უბედურება ის იყო, რომ სამეფო გვარეულობათა შორის და თვით ხალხშიაც შუღლი და უთანხმოება ჩამოვარდა. ათმა წელიწადმა არ გაიარა, რომ ალექსანდრეს მეორე შვილის გიორგი VIII წინააღმდეგ აღრევა მოხდა და საქართველო ოთხ სა მეფოდ გაიყო, ამან ხომ უფრო ბოლო მოუღო უბედურს ქვეყანას და ხალხი ძალ-ღონიდან დაცარა. ამ აღრეულობის დროს კინალამ თვით გიორგი არ შეიქმნა მსხვერპლი შეთქმულობისა. იგი გადაარჩინა იოთამ ზედგინიძის თავ-განწირულებამ; მან შეიტყო მემამოხეთა განზრახვა, რომელთაც უნდოდათ მეფე ერთ ღამეს ლოგინში მოეკლათ. ზედგინიძე თვით ჩაწვა მეფის ლოგინში და იმავე ღამეს ნაჭერ-ნაჭერად აკუწეს, მეფე კი გადარჩა.

აი დაარსდა ოთხი ერთიერთმანეთზედ დამოუკიდებელი სამეფო: ბაგრატიმა დააარსა იმერეთის სამეფო, დავითმა კახეთისა, ყვარყვარე ერისთავმა სამცხე-საათაბაგო და გიორგი კი მარტო ქართლის მეფედ დარჩა. ამავე დროს ოთხი სამთავროც ცალ-ცალკე გავიდნენ, იმათგან სტანეთს და აფხაზეთს შარვაშიძეს გვარეულობა განაგებდა, სამეგრელოს და გურიას დადიანები და გურიელები. ამ დროიდან ერთ დროს შეერთებული საქართველო თავის თავისუფლების დასაცველი ასპარეზი კი აღარ იყო, არა, იგი შეიქმნა საცილობელ ასპარეზად ოსმალთა და სპარსთა შორის. ამ პატარა ქვეყანაში სამეფო სამეფოზედ იბადებოდნენ და ამბოხება ამბოხებას მოსდევდა; ამით სარგებლობდა მტერი და ხან სპარსეთი შემოესევოდა ხოლმე, ხან ოსმალეთი, დაქსაქსული ქართველები მათ წინააღმდეგობას ვეღარ უწევდნენ; საქართველომ თან-და-თან ჩრდილოეთისკენ დაიწყა ცქერა, მფარველობას რუსეთისაგან მოელოდა. საქართველოს გმირობით სავსე ისტორია მხოლოდ შემოსევისა და აკლების ისტორიად გადაიქცა.

რამდენიც დრო გადიოდა, იმდენად უფრო საცილობელ საგნად ხდებოდა საქართველო ოსმალთა და სპარსთა შორის. ოსმალნი ესეოდნენ იმერეთის მხრიდან და შავი ზღვის ნაპირებიდან, სპარსელები კი კახეთიდან და ქართლიდან,—და ამ ორ სამეფოს შორის ბრძოლამ ისეჭი ზედგავლენა იქონია საქართველოზედ, რომ ერთისაგან განთავისუფლება მეორის შემოსევას მოასწავებდა. მაგალითად, 1518 წელს ტფილისი სპარსელებმა აიღეს და ეკლესიები მეჩითებად გადააქციეს; 1578 წელს აქასვე სჩადიან ოსმალნი, რომელთაც სპარსელები საქართველოდან განდევნეს. ყველა ამ უბედურობას ზედ დაერთო ის უბედურობაც, რომ ძველმა მტერმა ლეკებმა ისარგებლეს საქართველოს უღონობით და ხშირ-ხშირად შემოესევოდნენ ხოლმე. ათი ათასობით ლეკი ჩამოდიოდა მთიდან ბარში და სძარცვავდნენ საქართველოს ორი მხრიდან: ან ალაზნის ვაღმა გადიოდნენ სიღნაღისკენ და იკლებდნენ კახეთს, ან განჯისა და

ერევნისკენ მთა-მთა გადადიოდნენ ახალციხეში და სომხეთსა და ქართლს აოხრებდნენ.

მრავალ მეფეთა შორის თუ რომ თითო ოროლა ღირსეული მეფე გამოერეოდა ხოლმე, როგორც მაგალითად ლევან I კახეთისა (1520—1574), რომელმაც რამდენსამე წელს თავის სამეფოს კეთილ-დღეობა მოუპოვა, ისინიც ველარას აწყობდნენ და ველარა სცვლიდნენ საზოგადო საქმის მიმდინა-რეობას და არც იმდენი ძალა მოსდევდათ, რომ დაეხსნათ ქვეყანა მტერთა შემოსევისა და შინაურ განხეთქილებისაგან.

ამ შავსა და ბნელს დროს ერთი უცნაური საქმე მოხდა: საქართველომ დაიწყო ომი იმ აზრით, რომ ქრისტეს საფლავი თათრის ერთი სექტისათვის წაერთმია და მეორისათვის მიეცა, ეს ჯვარსანთა ომი მოხდა 1524 წ. ოსმალეთის სულტანის სულეიმანის თხოვნით, რომელიც იწვევდა ქართველ მეფეებს იერუსალიმში „ურწმუნოთა ხელიდან“ ქრისტეს საფლავის გამოსახსნელად; იგი ურწმუნოთ აღბად შიიტის სექტის თათრებს ეძახოდა. საქართველოს მატთანეს თქმულებით კახეთის ჯარის უმთავრესი სარდალი მეფე ლეონი იყო, რომელსაც იმერეთისა და ქართლის მეფენიც შემწეობას აძლევდნენ. ეს ჯვაროსანთა ლაშქრობა რომ ნამდვილად მოხდა, ამას დამტკიცება აღარ უნდა, ამისათვის რომ დიდი ლეონის სახელი გოლგოთის მარმარილოს ქვაზედ სწერია. მატთანე დასძენს მოკლედ, რომ წმინდა საფლავი გაანთავისუფლეს, მეფეებმა დიდ-ძალი საუნჯე შესწირეს ამ წმიდა ადგილებს და დიდებით დაბრუნდნენ თავთავიანთ სამშობლოშიო.

როგორც უკვე ვთქვით, საქართველო რამდენსამე სამეფოდ დაიყო და ამას ზედ დაერთო ის უბედურობაც, რომელმაც ივერიის მეფენი იძულებულ ჰყო მიემართათ რუსეთისათვის; ჯერ ისევ კახეთის მესამე მეფე ალექსანდრე I (1492—1511) რუსეთის მეფე იოანე III სთხოვდა შემწეობას და ჰხადიდა „ქრისტიანობის იმედად და საბრალოთა ნუგეშად“. გაიარა ასმა წელიწადმა, კახეთში ალექსანდრე მეორე გამეფდა (1574—1605), ოსმალებს მიუდგა და ამით სპარსეთი გაარისხა; მეფემ კარ-

გად იცოდა, რომ სპარსეთი სამაგიეროს გადაუხდოდა, ამისათვის საიღუმლოდ გაგზავნა მოსკოვში სასულეირო და საერო პირნი და ცრემლის ფრქვევით ეხვეწებოდა მეფე თეოდორე იოანოვიჩს კახეთი თავის მფარველობის ქვეშ მიეღო და ამით გამოეტაცნა იგი ურწმუნოთა ხელიდან. „საშინელი დრო დაუდგა ქრისტიანობას, — სწერდა იგი: — ჩვენ ერთგულნი მოძმენი ქრისტიანობისა ურწმუნოთაგან ვიტანჯებით; მხოლოდ შენ, მართლმადიდებელთა გვირგვინოსანო, შეგიძლიან დაიხსნა ჩვენი სიცოცხლე და სული; უმდაბლესად თავს ვიდრეკავ წინაშე შენსა და შენი ვიქნებით ჟკუნითი ჟკუნისამდე“.

ალექსანდრე II დროს სპარსეთის ტახტზედ დაჯდა შაჰი აბას დიდი, რომელმაც ბატიასი და თემურ-ლენგის დრო მოაგონა საქართველოს.

ქობაქა სპარსეთის მფლობელობისა საქართველ-ში

(შაჰ-აბასი)

სპარსეთის უდიდესი შაჰი შაჰ-აბასი იმ დროს იჯდა სპარსეთის ტახტზედ, როდესაც XVI საუკუნე ილეოდა და XVII იწყებოდა. ისტორია და ხალხი ამ შაჰს „ირანის ლომს“ უწოდებს. იგი ერთი იმ ისტორიულ პირთაგანი იყო, რომელსაც ბედი წილად არგუნებს ხოლმე მოახდინოს დედა-მიწის ზურგზედ ცვლილებანი, დაანგრძოს და დააფუძნოს სამეფონი. მისი მნიშვნელობა საკუთრივ საქართველოსათვის ისე დიდი იყო, რომ ქართველმა ხალხმა მისი სახელი არა ერთსა და ორს დიადს ლეგენდაში მოიხსენა. ხალხის წარმოდგენით თვით ამის დაბადებაცკი მომასწავებელი იყო მომავალის უბედურობისა.

სწორედ იმ ღამეს და იმ წამს, როდესაც შაჰ-აბასი დაიბადა, დიდმა მიწის ძვრამ, ნიშნად ღვთის განრისხებისა, დაანგრია საქართველოს წმინდა გიორგის უძველესი მონასტერი, რომელიც თელავის ახლო იმყოფებოდა ოცი ვერსის მანძილზედ.

ამ მიწის ძვრას იხსენიებენ მათიანენი XVI საუკუნისა და იმდენად ადგილობრივი ყოფილა, რომ თვით თელავშიაც კი ვერ გაუგიათ. მეფე ამ დროს სანადიროდ იყო. მყუდრო და მოწმენდილ სალამოს თავის ამალით მონასტრის ახლო გაიარა; ტყესა და მთებს ზურნის ხმა ამხიარულებდა; აზარტეშა ხელიდან ხელში გადადიოდა და არავინ აღარ უყურებდა მოხუც ბერებს, რომელნიც მონასტრიდან გამოსულიყვნენ მეფის მისაგებებლად. უეცრად დედა-მიწის გულიდან გრგვინვა მოისმა, დედა-მიწა შეინძრა და საუკუნეებში გამოვლილი შენობა ივერიის მთარველის წმ. გიორგისა გვერდ-გვერდზე წავიდა, საზარლად დაიგრიალა და დაინგრა. ძნელია ასაწერად, თუ რა მოხდა მაშინ მეფის ამალაში. ბევრი მათგანი ცხენიდან გადმოვარდა; ზოგნი კიდევ თავის ცხენებით ძირს დაეცნენ; მეფეც ამათ რიცხვში ერია და ძლიერ დაშავდა. ბინდმა დაჰკრა, მთებიდან საშინელი ქარიშხალი წამოვიდა, თელავი ჯანღმა დაჰფარა, მეფის დასახვედრად გამოსული ხალხი შეძრწუნდა და დაიშალა. მაშინ ხალხიდან მოისმა ვინმე ბერის შემადრწუნებელი ხმა. მან ამხილა ხალხს:

— „თვადნო, ნაცვალნო და ხალხო!“ — დაიძახა მან: — „თქვენ თვალწინ მიწასთან გასწორდა უდიდესი ტაძარი ჩვენის ქვეყნისა. მას საუკუნეების ქარიშხალმა ვერა დააკლო-რა და ეხლა კი ამ მოწმენდილს და მყუდრო სალამოს, როდესაც დამაკალი მზე ჯერ კიდევ ისროდა მკრთალ სხივებს, იგი შეიმუსრა და მიწასთან გასწორდა. ჭეშმარიტად ეს ჩვენი უბედურების მომასწავებელია, ჩვენი ტაძრების სიმაღლეს ჩვენი ცოდვანი აღემატნენ. სწორედ ამ დროს ირანში დაიბადა ქურუმი, მომელიც მოვა და ჩვენს თავისუფლებას შემუსრავს, მისგან გამოვლილი უზა ჩვენი სისხლით იქნება შეღებილი, სტიროდეთ ქართველნო! შაჰ-აბასი დაიბადა!“

გაიარა რამდენიმე ათმა წელიწადმა და შაჰ-აბასი ირანის მბრძანებელი შეიქმნა (1585—1628). გენიოსმა პოლიტიკოსმა და უდიდესმა სარდალმა კარგად იცოდა, რა მნიშვნელობაც ექნებოდა საქართველოს სპარსეთისათვის ოსმლებთან ომის დროს.

ამისათვის ყოველს ღონის-ძიებას ხმარობდა, რომ სპარსეთის გავლენა საქართველოზედ არამცთუ შემსუბუქებულოყო, არამედ უფრო გაძრიელებულოყო; იგი სულ იმის ზრუნვაში იყო, რომ საქართველო სრულიადაც შეეერთებინა სპარსეთისათვის და მის ხალხში გაეგრცელებინა სპარსეთის მაჰმადიანთა სარწმუნოება, ენა, ზნე და ჩვეულებანი. მაგრამ ქართველი ხალხი დიდს წინააღმდეგობას უწევდა, ამისათვის კავკასიის მთის კალთებზედ მაჰმადიანნი კი არ დაასახლა, როგორც თემურ-ლენგმა, პირიქით, ააოხრებდა თუ არა ქალაქებს, იქ მცხოვრებ ქრისტიანებს შუაგულ სპარსეთში გადაასხლებდა ხოლმე. ისპაღანის ახლო დღესაც არის რამდენიმე სოფელი ქართველებისა და სომხებისა, იქ მცხოვრებთ თუმცა სარწმუნოება დაუკარგავთ, მაგრამ თავიანთ მამა-პაპათა ენა კი შეუნახავთ. შაჰი ცდილობდა საქართველოს მეფეები თავის სასახლესთან დაეახლოვებინა, ტახტის მემკვიდრენი ხშირად შაჰის სატახტო ქალაქში იზრდებოდნენ, რომელნიც სპარსთა ზნესა, ჩვეულებებსა და ზოგჯერ სარწმუნოებასაც ღებულობდნენ.

კახეთის მეფე ალექსანდრე II უფრო ოსმალეთისკენ ეჭირათვალი და რუსეთის მეფე ბორის გოდუნოვთანაც ჰქონდა მიწერ-მოწერა, ეტყობოდა შაჰ-აბასის პოლიტიკის წინააღმდეგი იყო. შაჰ-აბასი მტკიცედ მისდევდა ამ აზრს: „გააცალ-ცალკევე და მერე უბრძანეო“. თავის მოწინააღმდეგის დასამარცხებლად ყოველთვის ამ საშუალებას ხმარობდა. ოსმალებთან ომის დროს დარწმუნდა, რომ ალექსანდრე სანდობი კაცი არ იყო, ამისათვის ისე მოახერხა, რომ მეფეს მისივე შვილები გადაჰკიდა.

ამ მაგალითიდან ცხადად სჩანს, თუ რა ნაირად გახრწნიდა შაჰ-აბასი საქართველოს ერის ზნეობას და რა შეეჭველადა შეისრულებდა თავის პოლიტიკურს სურვილს, თუ რომ წრეს გადასულის მოქმედებლით ქართველთა გულში წრეს გადასული წინააღმდეგობა არ გამოეწვია. ჩვენ შემდეგ ვნახავთ, რომ შაჰ-აბასის დროს საქართველოს გამოუჩნდნენ დიდსულოვანნი შვილნი, რომელთა გულშიაც ჯერ კიდევ არ გამქრალიყო სიქველე, ვაჟკაცობა და მამულისათვის თავის დადება; ამ მხნე მამულის

შვილთ დაიხსნეს საქართველო შაჰ-აბაზის ყოველად გამხრწნელის პოლიტიკისგან.

შაჰისგან ალექსანდრეს ოჯახში ჩამოგდებულმა მტრობამ და მოლაღატობამ ნაყოფი გამოიღო: მისმა უფროსმა შვილმა, ბატონიშვილმა დავითმა, შაჰის ნება-დართვით, თავის მამა ალექსანდრე და ძმა გიორგი ციხეში დააპატიმრა და თვით დაიპყრო საქართველოს ტახტი (1605). როდესაც იგი იმავე წელს გარდაიცვალა, ალექსანდრეს მეორე შვილი — კოსტანტინე, რომელიც შაჰ-აბაზის დროსვე გაათათრდა, სპარსეთის ჯარით შემოვიდა კახეთში, თავის მამა და ძმა მოჰკლა და თვითონ გამეფდა. არა მარტო ამ საზიზღარის საქციელით დაიპყრო კოსტანტინემ საქართველოს ტახტი, არა, იგი დაჰპირდა შაჰს, რუსეთთან ყოველსავე კავშირს მოვსპობ და კახეთს შენს მოხარჯედ გავხდიო. ამ ჟამად საქართველო დაიხსნა ქეთევან დედოფალმა, დავით II ქვრივმა; მან დაამარცხა კოსტანტინეს მომხრენი, თვით იგი მოჰკლა და ქვეყანას თავის შვილის თეიმურაზის სახელით განაგებდა. ცბიერმა შაჰმა თითქოს დასთმო თავის ყურ-მოჭრილ მეფის მოკვლა და, როგორც ამბობენ, ეთქვა კიდევ, რომ „მამის მკვლელი ღირსია სიკვდილისაო“; კახეთის მეფედ შაჰმა თეიმურაზი დაამტკიცა, რომელიც ამ დროს სპარსეთის სასახლეში იპყოფებოდა. „წადი კახეთში და ეცადე ამ ქვეყანაში ამბოხება აღარა მოხდეს-რაო“, — უთხრა თეიმურაზს.

ამავე დროს ქართლის მეფე გიორგი X შხამით მოწამლეს, რადგანაც მაჰმადიანობა არ მიიღო, მისი ტახტი შაჰ-აბაზმა იმის შვილს ლუარსაბ II მისცა (1605). მაგრამ ლუარსაბის მეფობის პირველ წლებშივე მოხდა შემთხვევა, რომელმაც ფაქტობრივი მნიშვნელობა მიიღო. ჯერ ისე გიორგი X მამის, სვიმონ I მეფობის დროს, როდესაც ქართლი დღე-დღეზედ ომს მოელოდა და შინაურის განხეთქილებით ქვეყანა ქუცმაცდებოდა და უძლურდებოდა, გამოჩნდა ერთი ლარიზი აზნაურშვილი ვინმე გიორგი სააკაძე, რომელსაც საქართველოს ერისათვის დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. იგი მშვენიერი შეხედულობის ვაჟაკი იყო, დიდი მჭევრ-მეტყველი, აზოვანი,

მხნე და გამბედავი; მან ბრძოლის ასპარეზზედ გამოსვლის უმაღლვე მიიქცია ყურადღება. სვიმონ მეფემ მას თარხნობა უბოძა; მისმა მემკვიდრემ გიორგი X კიდევ თავადობა და მოურავობა მისცა, ასე რომ ახალგაზდა სააკაძე ჯერ ოც და შვიდი წლისა არ იყო, რომ მეფე ლუარსაბის დაახლოვებული პირი შეიქმნა. საქართველოს ამაჟამად დიდ-კაცობამ ვერ მოინდელა უბრალო აზნაურ-შვილის ასე უეცრად ამაღლება და იღუმალად დევნა დაუწყო, თვით მეფე ლუარსაბსაც კი მოსთხოვეს მოურავი მოკალიო; სააკაძე უსათუოდ მსხვერპლი შეიქნებოდა ამ დიდკაცობის სურვილისა, თუ რომ ერთ გარემოებას არ გადაერჩინა: სპარსეთიდან დაბრუნებული ოსმალოს ურიცხვი ჯარი თრიალეთის მთებიდან აპირობდა საქართველოში შემოსევას. მტერთან საბრძოლველად გაგზავნილი მოწინავე ჯარი სულ ერთიან გასწყდა ვიწრო ხეობებში ომის დროს და ამ ჯართან ერთად დაიღუპა ქართველების ორი საუკეთესო სარდალი — ზაქარია და იარალი. მტერმა მანგლისი და ქველთა დაიჭირა. ქველთაში ოსმალებმა შეიპყრეს მღვდელი თევდორე, განთქმული მწერლობითა და სიკვდილს უქადიდდნენ, თუ რომ მათ იქ არ მიიყვანდა, სადაც ლუარსაბი იმყოფებოდა; მათ მეფის შეპყრობა უნდოდათ, „საუკუნო ცხოვრებას დროებით ცხოვრებაზედ არ გავცვლი, არ შევიქნები მეფის მოლალატეო“, სთქვა თავის გულში ქართველთა სუსანიმა, ოსმალების ჯარი შეიყვანა გაუვალს ღრე-კლდეში და მეფე ამით გადარჩინა, თითონ ის კი მტერმა საშინელის ტანჯვით მოჰკლა ერთაწმინდის ტაძრის პირ-და-პირ. მაგრამ ქვეყანას ამით განსაცდელი არ ასცდა და მეფე ცხირეთის ციხიდან განწირულებით გასცქეროდა მტრის ურიცხვ ჯარს; აი ამ გაჭირვების დროს, როდესაც ამაჟამად დიდ-კაცობას ჭკუა-გონება დაებნა და აღარ იცოდა რა ექნა, სააკაძემ თავს იღვა სამშობლოს დახსნა, მხოლოდ თხოულობდა, რომ მარტო იგი ყოფილიყო სრული გამგებელი ბრძოლისა.

მეორე დღეს, ხერთვისის ხეობაში, მტკვრის ნაპირზედ, დაიწყო ომი. თუმცა ქართველები ცოტანი იყვნენ, მაგრამ ისე

გაბრაზებულნი იყვნენ მტერზედ და ისეთი ვაჟკაცობის სული შთაბერა მათ სააკაძემ, რომ მისვლის უმაღლვე ხმალ-და-ხმალ ეკვეთნენ მტრის რაზმებს, თვითონ მოურავიც ლომივით იბრძოდა ჯარის წინა რაზმებში. ოსმალებიც არ შედრკნენ. მაგრამ ამ დროს მამაცმა ზაალ ციციშვილმა გააპო მტრის ჯარი და მათ სარდალს დელი-მამედხანს პირისპირ შეხვდა, ცხენიდან გადმოაგდო და ვიდრე ოსმალოს ცხენოსანნი მიეშველებოდნენ, გადმოხტა ცხენიდან და თავი მოსჭრა. ციციშვილმა ფაშის თავი წვერებიდან კბილებით დაიჭირა, კვალად გამოაპო მტრის ჯარი და მოჭრილი თავი თავის მეფეს წინ გაუკორა, თვით ციციშვილიც მაღალ სისხლით იყო შეღებილი. ამ გმირის ვაჟკაცობამ გადასწყვიტა ბრძოლა. სიხარულის ყიჟინი გაისმა მთლად ქართლის ჯარში. ამის მნახველი ოსმალნი შეძრწუნდნენ და გაიქცნენ, ერთმა მუჟა ქართველებმა იგინი სრულიად ამოწყვიტეს.

მეფე და მთელი მისი სასახლე მესამე დღეს სააკაძეს ეწვივნენ. ამ წვეულების დროს ლუარსაბმა ნახა მეტის-მეტად მშვენიერი და სააკაძისა და ისე მოეწონა, რომ მისი ცოლად შერთვა გადასწყვიტა. მოურავმა კარგად იცოდა, რომ ეს შეუფერებელი ქორწინება კარგს არაფერს მოასწავებდა და ურჩია მეფეს ამ განზრახვისათვის. თავი დაენებებინა, ამასვე ურჩევდა თავის დედაც და ხალხიც, მაგრამ სულ ამაოდ, — მეფემ თავის განზრახვად უარი არა სთქვა და ქორწინება მოხდა. თავადებს ძლიერ ეწყინათ მეფის ასეთი საქციელი, აუჯანყდნენ და ავრცელებდნენ ხმებს, რომ მას აქედ, რაც მეფემ უბრალო აზნაურშვილის დაზედ ჯვარი დაიწერა და საქართველოს დედოფლად გახადა, სამეფო ტახტს ხალხში პატივი დაეკარგაო; ამისათვის მათ არამც თუ განქორწინება მოითხოვეს მეფისაგან, არამედ მთლად სააკაძის გვარეულობის ამოწყვეტაც-საიღუმლო შეთქმულობა მოხდა.

ერთხელ სააკაძე მეფემ სანადიროდ მიიწვია; მაგრამ შივიდა თუ არა ქალაქ გარედ აშენებულ მეფის სასახლეს თან, ერთმა თავის ერთგულმა კაცმა შეატყობინა მზაკრული განზრახვა შეთქმულთა. საა-

კაძემ დრო აღარ დაჰკარგა, მაშინვე მოახტა უბელო ცხენს და თავის ციხე-დარბაზისკენ გაქუსლა, რომ თავისთან ერთად თავის ცოლშვილიც გადაერჩინა განსაცდელისაგან. მაშინვე მღევარი დაადევნეს უკან, მაგრამ სააკაძე შინ აღარ დახვდათ. ერთი ღამის განმავლობაში მას კარგა დიდი მანძილი გაეწლო და თავის სიამამს არაგვის ერისთავს შეხიზნებოდა. მოურავის ციხე-დარბაზი ჯერ გაძარცვეს და მერე დასწვეს და დაანგრიეს.

საქართველომ დიდის ხნობით დაჰკარგა ერთი თავის საუკეთესო შვილთაგანი, რომელსაც შეეძლო გაჭირვების დროს დიდად გამოსდგომოდა. შეურაცხყოფილმა გმირმა ველარ ჰპოვა თავშესაფარი ადგილი თავის სამშობლოში და ამისათვის უღალატა მას: იგი წავიდა სპარსეთში და შაჰს ქართლის დაპყრობა ურჩია, — და ან კი სხვას რას დაჰპირდებოდა, თუ არ ქართლის მოღალატობას? ამბობენ, ერთხელ, სიბრაზის დროს, მოურავმა თურმე წამოიძახა: „ვაი ქართლს! მას არ ექნება მოსვენება, ვიდრე მეფე ლუარსაბი ცოცხალი იქნებაო“. შაჰი მალე მიხვდა, რა სასარგებლო იქნებოდა სპარსეთისათვის, თუ რომ ქართლს მოაშორებდა ერთად-ერთ იმედს და სანუგეშო კაცს, ამისათვის სააკაძე დიდის პატივით მიიღო. მაგრამ შაჰი ჯერ საჭიროდ არა ხედავდა მოურავი ქართლის წინააღმდეგ ემოქმედებინა, რადგან ეშინოდა ვაი თუ თავის სამშობლოს შეურიგდეს და იქვე დაბრუნდესო. შაჰმა გაგზავნა მოურავი ინდოელებთან და ოსმალებთან საბრძოლველად, ორივენი საშინლად დაამარცხა. მოურავის ძლიერა შემოსილი სახელი მთელს ირანში გაითქვა; მის დედებას დამღეროდნენ მგოსანნი, ამ სიმღერებმა ტფილისამდინაც მოაღწიეს და აქ მცხოვრები სპარსელები მღეროდნენ ქართლის მთა და ბარში მეფის და მცხოვრებთა შესაძრწუნებლად.

ესრედ, ქართლიცა და კახეთიც, რომელნიც უფრო ძლიერნი იყვნენ საქართველოს სამეფოთა შორის, სპარსეთმა ფეხ ქვეშ ამოიღო, ამის მიზეზი ის იყო, რომ თვით მეფეები სუსტნი იყვნენ და ვინც მამულის საუკეთესო შვილნი იყვნენ — ისინი კიდევ ღალატობითა და ვერაგობით იღვენებოდნენ სამშობლოდან. შაჰაბასმა იცოდა, რომ დაუძლურებულს სამეფოებში წინააღმდე-

გობას ველარავინ გაუწევდა; მაგრამ ისიც კარგად იცოდა, რომ ქართველი ხალხი მტკიცედ იდგა თავის სარწმუნოებაზედ, ამისათვის ჯერ-ჯერობით მხოლოდ მეფეთა და თავადთა გამაჰმადიანებითაც კმაყოფილდებოდა, ხალხი კი ხმლითა და სპარსეთში გადასახლებით უნდოდა დაემორჩილებინა და ომის მიზეზებს ეძებდა. 1615 წელს შაჰი განჯაში მოვიდა, აქედან კახეთის მეფეს თეიმურაზს სააკაძის რჩევით შეუთვალა, რომ განზრახვა მაქვს ოსმალებს ომი გამოუცხადო და შენი შვილი მძევლად გამომიგზავნო იმის დასამტკიცებლად, რომ ომის დროს ოსმალთ არ მიემხრობიო. მეფემ კარგად იცოდა მზაკვრული პოლიტიკა შაჰისა და ისიც იცოდა, რომ არავითარ ომს არ აპირობდა, ამისათვის მძევლის მიცემაზედ ჯერ უარი განაცხადა; მაგრამ შეშინებული კახელების ძალდატანებით მძევლად უმცროსი შვილი გაუგზავნა და თავის დედა ქეთევანიც თან გააყოლა.

— „მე ხომ ძიძა არა ვარ, რომ ბავშვები გაგზარდო“, შემოუთვალა მეფეს შაჰმა და ისევ უფროსი შვილი მოსთხოვა. თეიმურაზი დათანხმდა. მაშინ შაჰმა თვითონ მეფეც დაიბარა. რადგან ქართლის მეფე ლუარსაბის დახმარების იმედი ჰქონდა, ამისათვის თეიმურაზმა შაჰთან წასვლაზე უარი განაცხადა; მაგრამ შაჰს ყოველი ღონისძიება უკვე მიღებული ჰქონდა. თეიმურაზს რომ ქვეშევრდომნი ასჯანყებოდნენ, სპარსელებს უბრძანა მცხოვრებლებს ტკბილად მოექცეით და არავითარი საჩუქრები და პატივისცემა მათთვის არ დაიშუროთო. შაჰს მალე შეუსრულდა განზრახვა. თეიმურაზს და ლუარსაბს მართლა გადუდგნენ თავიანთი ქვეშევრდომნი და შაჰ-აბასს მიემხრენ, მეფენი იძულებულნი შეიქმნენ იმერეთში გაქცეულიყვნენ. შაჰმა თეიმურაზის დედა და შვილები შირაზში გაგზავნა, თვითონ კი კახეთი და ქართლი გაიარა და გორიდან მოლაპარაკება დაუწყო იმერეთში გაქცეულ მეფეებს. ლუარსაბის ყურამდინ მისალწევად შაჰმა გაავრცელა ხმა, რომ იგი მას ძალიან უყვარს და თუ მასთან შივიდოდა, უხვად დაასაჩუქრებდა. ხოლო თეიმურაზი კი ხეში დაუძინებელი მტერიოა. იმერლებსაც დაუყვავა, რა-

დგანაც მათის პირით ჰქონდა მეფეებთან მოლაპარაკება და იმერეთის დიდებულთ აჩუქა თავის ძვირფასი ოქროთი შეჭედ-
ილი ხმალი და სთხოვა, რომ ეს ხმალი, როგორც საჩუქარი,
მრავალძალის წმ. გიორგის ეკლესიის კედელზედ დაეკიდათ.
რასაკვირველია შაჰ-აბასს ეს ქრასტიანობის სიყვარულით არ
შოსდიოდა. როგორც ამბობს ერთი მოგზაურთაგანი, ის ხმალი
1745 წელსაც ხსენებული ეკლესიის კედელზედ ეკიდა, მაგრამ
შემდეგში რა იქნა—არავინ იცის.

ლუარსაბი მოსტყუვდა და თეიმურაზის ჩუმი იმერეთი-
დან წამოვიდა. შაჰმა აღერსიანად მიიღო და ტფილისში
დასტოვა, თვითონ კი წავიდა. ამბობენ, როდესაც შაჰი ქარ-
თლის დედა-ქალაქს სტოვებდა, ხიდთან შესდგა, გადახედა ქა-
ლაქის მშენიერს ადგილებს, მის აბანოებს და უთხრა მეფეს:
„რომ შეიძლებოდეს ამ მშენიერს ადგილებს აქედან წავიღებ-
დიო; ყველაზედ ძვირფასი სიმდიდრე შენი სამეფოსი და ქა-
ლაქისა—ეს აბანოებიჲო“. ლუარსაბმა მიუგო: „დიდებულო
შაჰო, მეცა, ჩემი სამეფოც და ეს მშენიერი ადგილებიც შენ
გეკუთვნითო“. მაგრამ მეფე დიდ ხანს არ იყო თავისუფალი-
შაჰმა იგი სანადიროდ მიიწვია ყარაბაღში, აქედან ნადირობის
სახელითვე წაიყვანა მაზანდარანში და როდესაც აქ ვერც მუ-
ქართა და ვერც დაყვავებით თათრის სჯული ვერ მიაღებინა,
შირაზში გაგზავნა და იქ, დიდი ხნის პატიმრობის შემდეგ,
შვილდის ლარით დაარჩობინა (1622). ლუარსაბის სიკვდი-
ლით მოიპო პირ-და-პირი ჩამომავლობა ქართლის მეფეებისა.
ქართლის მეფედ შაჰმა გამაჰმადიანებული ბაგრატ V დანიშ-
ნა (1616—1619).

იმ დროს, როდესაც მეფე ლუარსაბი მსხვერპლი შეიქ-
ნა შაჰის პოლიტიკისა და თეიმურაზიც ფაქტიურად გადაყენე-
ბული იყო ტახტიდან, კახეთში სპარსეთის ჯარი იდგა და უფ-
როსად ჰყავდათ სჯულის მოლალატე ბატონიშვილი იესე, მა-
ჰმადიანობაში ისა-ხანად წოდებული, იგი თეიმურაზის ბიძაშვი-
ლი იყო. როცა შაჰი საქართველოდან გავიდა, ისა-ხანი სამი
თვის შემდეგ შეთქმულებმა მოჰკლეს და თეიმურაზიც თავის

სამეფოში დაბრუნდა. შაჰმა გადასწყვიტა თავის ურჩთა, სასტიკად დასჯა, და ამ დროიდან დაიწყო სპარსელებისაგან საქართველოს დარბევა და აკლება.

შაჰმა თავის ჯარის ნაწილი წინ გაგზავნა, რომ თეიმურაზისათვის იმერეთისკენ გასაქცევი გზა შეეკრა; მაგრამ თეიმურაზი პირველად თვითონ დაესხა მტერს თავს და უკუაქცია. შაჰ-აბასის უმთავრესი ჯარის მოახლოებამ კი სულ სხვა-ნაირად დაატრიალა ომის საქმე: სპარსეთის მოწინავე ჯარის სარდლად სააკაძე აყო და ხალხმა გაიგო თუ არა ამ გმირის ყოფნა სპარსეთის ჯარის სარდლად, სულითა და ხორციით დაეცა, სასოწარკვეთილებას მიეცა: ყველამ იარაღი დაჰყარეს და მთებში გაიქცნენ. თეიმურაზიც კვლად იმერეთში წავიდა.

1617 წელს შაჰ-აბასის ჯარი კახეთში შემოვიდა, გზა-და-გზა ყველაფერი გაანადგურა, ყველაფერი ხალხის სისხლით მორწყო, ქალაქები მიწასთან გაასწორა, მონასტრები დაანგრია, ხატები და ჯვრები მიღწეწ-მოღწეწა და მათი სამკაული თავის ჰარამხანის შესამკობად შეინახა. იმის მაგივრად, რომ მტრისთვის წინაღმდეგობა გაეწიათ, ქრისტიანები ეკლესიაში იკრიბებოდნენ, ლოცულობდნენ და სასიკვდილოდ ემზადებოდნენ, სპარსელებიც ანგრევდნენ ეკლესიებს და მათ ქვეშ ქრისტიანებსათასობით აყოლებდნენ. შაჰისავე ბრძანებით ლეკებიც ხოცავდნენ და ატყვევებდნენ ყველა იმათ, რომელნიც იმათ მთებში გარბოდნენ დასამალავად. გარდმოცემას წმინდად შეუწახავს ის სისხლის წყურვილით გამოწვეული მტარვალობა შაჰისა, რომელიც მან ჩაიდინა გარეჯის უდაბნოში. ამ მონასტრის ნანგრევ ქვეშ, შიგ საკურთხეველში, დღესაც ისევ სდგას ტრაპეზი და მაზედ საეკლესიო ავეჯეულობის მაგივრად ჯვარის მსგავსად შეკრული კაცის ძვლები აწყვია. აი ამ ძვლებისაგან წარმოსდგება სახელი მთელის ლავრისა, რომელსაც მოწამეთი ჰქვიათ, ე. ი. ლავრა წამებულთა. შაჰის ბრძანებით ზედ აღდგომა ლამეს აქ ექვსი ათასი ბერი ამოსწყვიტეს. ჩვეულებისამებრ, გარეჯის უდაბნოს თორმეტი სავანის ბერები აღდგომა ლამეს ამ ლავრაში იკრიბებოდნენ ხოლმე, რადგანაც ის ყველაზედ უფრო დი-

დი იყო; ამასთანავე ამ ლავრის ტაძრის დღეობაც აღდგომა დღეს მოდიოდა. აი ექვსი ათასი ბერი ანთებულის სანთლებით უფლის გარშემო მთის წვერზედ აშენებულს ეკლესიას და მხიარულად გალობენ „ქრისტე აღსდგას“, ის კი არ იცოდნენ, რომ იმ ღამეს უკანასკნელად ესწრობოდნენ ამ დიდებულს დღესასწაულს. შორს, მტკვრის იქით, ყარაიის დიდი მინდვრის განაპირას, ერთ ღამეს შაჰ-აბაჰმა დაანახა არა ჩვეულებრივი შუქი — მთის წვერზედ რაღაც ცეცხლნი მოძრაობდნენ და ბეუტავდნენ, მაშინ როდესაც ამ ადგილას მას ცარიელი მინდვრის მეტი არა ეგონა-რა. „ეს რა ჩირაღდანია?“ იკითხა გაკვირვებულმა შაჰმა. „გარეჯის ბერები თავეთ პასექს დღესასწაულობენო“, მოახსენეს. — „გაწყვიტეთ სუყველანი!“ — ამოდ ცდილობდნენ მახლობელნი პირნი დაეჯერებინათ შაჰი, რომ მეუღაბნოენი უიარაღონი არიან, არავის ბოროტებას არ უშვრებიან, პდრიქით, მტერთათვისაც კი ლოცულობენო, რომ თვით ჩვენი მაჰმადი გვიწერს მლოცველთა შეწყალებასაო. შაჰი ყურს არავის უგდებდა. განთიადისას მტრის ცხენოსანი ჯარი მონასტერს მიაღდა. წირვა იდგა და ის-იყო ბერები საიდუმლოს მისაღებად ემზადებოდნენ, რომ ამ დროს სპარსელები შეცვივდნენ ტაძარში და რამდენიმე წამის შემდეგ ექვსი ათასი ბერი დახოცილი ეყარა ეკლესიის სისხლით მორწყულს ფილაქანზედ. მას აქედ ამ მონასტრის მრავალი სავანე დაცარიელდა. ეკლესიამ დახოცილი ბერები წამებულთა შორის შერაცხა და ყოველ წელიწადს აღდგომის მეორე დღეს იხსენიებს მათ. მეფე არჩილმა ამ წამებულთა ძვლები ერთს ადგილას შეაგროვა და ზედ პატარა ეკლესია ააშენა.

ამავე დროს შაჰმა მცხეთაც დაიპყრო და ხელში ჩაიგდო უდიდესი აშპარტავნება ქრისტიანობისა, წმინდა კვართი უფლისა, რომელიც შემდეგ მოსკოვის მეფეს გაუგზავნა. ნაწილ-ნაწილად დაყოფილი კვართი უფლისა დღევანდლამდინ დაცულია მოსკოვის მიძინების ეკლესიაში და პეტერბურგის ალექსანდრე-ნეველის ლავრაში.

შაჰ-აბაზმა საქართველო იმით დაიმორჩილა, რომ ხალხს სრულიად ამოწყვეტას ემუქრებოდა. კახეთის მმართველად თავის სარდალი დააყენა და სპარსეთის ჯარი მისცა, ამავე დროს თვით სპარსეთში მრავალი ქართველი გადაასახლა. „ირანის ლომმა“ საქართველოს მეფეებთან ზავი შეჰკრა და პირობა მისცა, რომ საქართველოს ხარჯით აღარ შეაწუხებდა, არც ეკლესიებს და არც სარწმუნოებას შეეხებოდა და არც მეჩითებს ააშენებდა აქა, თუ რომ ქართველთა მეფენი მაჰმადიანები იქნებოდნენ, თუნდაც რომ იგინი ქართველთა ჩამომავლობისანი ყოფილიყვნენ. ამ ზავის შეკვრით შაჰმა საქართველოს სამეფოებს მხოლოდ გარეგანი დამოუკიდებლობა შეანარჩუნა. მეფეები გამაჰმადიანებულები იყვნენ და დიდ-კაცობაც უარს არ იყო მაჰმადიანობის მიღებაზედ, მხოლოდ ერი იღვა უარზედ, რომელმაც თავის მტკიცე სარწმუნოებით და სამშობლოს სიყვარულით დაიცვა სულიერი დამოუკიდებლობა საქართველოსი და არ გადაიწყვიტა იმედი მისი ხელ-ახლად აღდგენისა. ხალხიდან კვალად გამოვიდა ძლიერი სასულიერო წოდება, რომელმაც დიდი გავლენა იქონია მეფეებსა და გამაჰმადიანებულს დიდ-კაცობაზედ; ამ წოდების მოთავე კათალიკოსი შემდეგში არა ერთხელ ყოფილა სული და გული ხალხის მოძრაობისა საქართველოს გასანთავისუფლებლად. მადლიერი ერი ხშირად იხსენიებს თავის ლეგენდებში სასულიერო წოდების მოღვაწეობას.

ამ მარად მომქმედმა ერის სულიერმა ძალამ თავი იჩინა შაჰ-აბასის დროს და ამ ერის მოღვაწეობაში ნათლად გამოსჭვირს უძლეველი და განუსაზღვრელი სიყვარული სარწმუნოებისა და მამულისადმი. არის ხალხისაგან შექმნილი ლეგენდარული ისტორია (ამას გვიამბობს ი. დ. პოპკა), რომელიც გვაუწყებს, რომ ერი შაჰს გამარჯვებულად კი არა, დამარცხებულად სთვლიდა, თითქო ჰგრძნობდა, რომ შაჰი ვერ დასძლევდა მის ძალას, გამსჭვალულს სამშობლოს სიყვარულით:

აი ეს ლეგენდა:

როდესაც შაჰ-აბასმა დაიპყრო მთლად კახეთი და მომეტებული ნაწილი ქართლისა, იგი ერთხელ თავის კარვის წინ

იჯდა, რომ ამ დროს კარის კაცმა მოახსენა, საქართველოს მეფეს საჩუქრები გამოუგზავნიანო. მის წინაშე წარსდგა მაღალი და ჩინარით მოყვანილი ქართლის თავადი. შაჰის წინ ახალი ხილით სავსე კალათა დასდგა, შაჰს ხილი ძალიან მოეწონა.— „ჩოხ-ლიუხელ!“ (ძალიან კარგი) იძახოდა იგი, მერე ამოარჩია ყველაზედ დიდი ვაშლი, შექამა, მისი კურკები ხელის გულზედ დაიყარა და უბრძანა ლახვარი მოეტანათ. ლახვრით ამოჩიჩქნა მიწა, შიგ კურკები ჩაყარა და უთხრა თავადს. „მადლობა მოახსენე მეფეს და უთხარ ჩემს მაგიერად, რომ ვიდრე ამ კურკებიდან დიდი ხეები არ ამოვა და იმათ ხილს არა ვჭამ—შენი ქვეყნიდან არ გავალ-თქო, რადგან მე აქ უფრო კარგად მძინავს, სინამ ჩემს ქვეყანაში-თქო“. — „ბალი!“ (კარგი), მიუგო თავადმა. როდესაც უკან გამოზრუნდა, საშინლად აღელდა თავის მეფის და სამშობლოს დამცირების გამო და ჩაფიქრდა: „გავწირავ ჩემს საყვარელს, ჩემს გულის სწორს ხორეშანს—სამშობლო ცოლზედ ძვირფასია!“. ამ თავადს სახელად შიო ერქვა; მისი სახლი კახეთისა და ქართლის საზღვარზედ იდგა. თვითონ იგი ქართლელი იყო, ცოლი კი კახელი; ცოლ-ქმრობის პირველი ნეტარების დრო ჯერ კიდევ არ გასულიყო.

ისიც უნდა ვთქვათ, რომ შაჰ-აბასმა საშინელი ბრძანება გასცა: მუდამ მთვარის გამოცვლის დროს ქალაქებსა და სოფლებში ორმოც და ათი ლამაზი ქალი უნდა მოეკრიბათ და სპარსეთის ბანაკში მიეყვანათ. შაჰი თვითონ ურიგებდა მათ თავის სარდლებს. მაგრამ იყო ერთი ხანი, სახელად ალავერდი, რომელიც არა კმაყოფილდებოდა „მთვარის ძმის“ საჩუქრებით და თავის-თავადაც იღებდა ხალხისგან ამისთანა ხარჯს. იგი ყველაზედ ძლიერი ხანი იყო და უფროსი თათრის ცხენოსანი ჯარისა, რომელიც სპარსეთის ლაშქრის საუკეთესო ჯარი იყო (თვითონ სპარსელები ყოველთვის ლაჩარნი იყვნენ). ალავერდ-ხანი ცალკე იყო დაბანაკებული თელავის ახლო და რადგანაც ასაკლები აღარავინ იყო, ყოველ დღე სანადიროდ დადიოდა მიმინოებით, ლამ-ლამობით კი ვინმე ლამაზი ქართველი ქალი მიერთმეოდა ხოლმე.

საქთველოც მეფე თავადებითა და დამარცხებულის ჯარის ნაშთით მცხეთის ახლო იდგა, გამაგრებული ადგილი ეჭირა მტკვრისა და არაგვის შესართავთან. როცა საქართველოს სამხედრო ძალა დამარცხდა და განადგურდა, მაშინ გამოჩნდა სხვა ძალა, რომელსაც იარაღი ვერაფერს აკლებდა. სასულიერო წოდება გამოვიდა ასპარეზზე და თვითონ მოჰკიდა ხელი სამშობლოს განთავისუფლების საქმეს. მან მტრად გადაკიდებულნი თავადნი ერთმანეთთან შეარიგა, ყველანი მეფის დროშის ქვეშ დააყენა, სულით მაშვრალნი გაამხნევა და შექმნა ძალა იქ, სადაც იგი აღარ მოიპოვებოდა; ყველანი ერთმანეთს ეხვეოდნენ და უფლის კვართზე ფიცულობდნენ ერთმანეთისათვის თავი გაეწირათ. იმერეთსა და მოსკოვსაც სთხოვეს შემწეობა. მეფის ჯარი დღითი-დღე მატულობდა, ყველა მოუთმენლად ელოდა მტერზედ თავ-დასხმას. მხოლოდ რუსეთის შემწეობას ელოდნენ თერგისა და დნებრის მხრიდან.

ასეთ მდგომარეობაში იყო საქართველო, როდესაც თავადებ შიო ცხენით მოიჭრა თავის ხორეშანთან და უთხრა:—სამშობლო დაიხსნა!

— რას ამბობ! მე სუსტმა ქალმა როგორ დავიხსნა სამშობლო, როდესაც თვით გამოჩენილ გმირ თავადიშვილებს არაგვისა და მტკვრის შესართავთან უშიშარი ალაგი დაუჭერიათ და ვერაფერს კი არიგებენ.

— იქ, სადაც ორი და ერთმანეთს გადახვევიან, სადაც მტკვარი და არაგვი ერთმანეთს ერთვიან და ურთიერთ შორის საზღუკუნო კავშირი შეუკრავთ, ისე, როგორც მე და შენ, იქ შეერთდა დანაწილებული ძალა ივერიისა. ეს უკანასკნელი ძალაა—მეტი აღარ არის! მაგრამ ქართველობა ერთი მუჭაა, ყიზილბაშები კი ურიცხვი. რა შეგვიძლიან ჩვენ პატიოსნად სიკვდილის მეტი? მაგრამ ეს სამშობლოს ვერ დაიხსნის, უკანასკნელ თავადთან ერთად სამშობლოც დაიღუპება. სადაც გმირნი ვაჟკაცი ვერაფერს გახდებიან, იქ ქალს ყველაფერი შეუძლიან... ღონით კი არა, სიყვარულის უსაზღვრო სიღიადით... გაიწირე თავი!... მიეცი შენი სიყვარული, მიეცი

იგი შცირე ხანს ხან-ალავერდის, ვარსკვლავების ამოსვლიდან განთიადამდინ.

ხორეშანი გაფითრდა.

— შაჰის ურიცვი ყიზილბაშებისა კი არ ეშინიანთ ქართველებს, — განაგრძო აღტაცებით შიომ: — არა, მათი გმირობა ცოტა არ არის აღერბეჟანის ლომის ალავერდის წინაშე დრკება. რუ იგი გადაუდგება შაჰს, საქართველო დახსნილი იქნება; უნდა კი დავიხსნათ იგი, რაც უნდა იყვეს, უნდა დავიხსნათ, და ეს მხოლოდ შენ შეგიძლიან არა ძალით, არამედ თავის განწირვით. დადგა დრო უზომოდ თავის განწირვისა, იმგვარად თავის განწირვისა, როგორც არცა თქმულიყოს და არც გაგონილიყოს, ამგვარად თავის განწირვა მხოლოდ სამშობლოს შეუძლიან მოითხოვოს...

დიდ ხანს ლაპარაკობდა კეთილშობილი ქართველი ღ საოცარ რყო მისი სიტყვები, — ასეთი სიტყვები ჯერ არა სმენია ქვეყანას. ხორეშანი მიხვდა თავის განწირვის სიდიადეს და თავის განუსაზღვრელ მოსიყვარულე გულში ჰპოვა იმდენი ძალა, რომ გაბედა თავის განწირვა.

ხორეშანი მალე მივიდა სპარსთა ბანაკში და შიშისაგან ფოთოლივით თრთოდა. ამ შიშმა უფრო გააღამაზა იგი, ხანი ალავერდი ფიცულობდა წინასწარმეტყველის წვერს, რომ ამისთანა ლამაზი არას დროს არ მინახავსო. საშინელი ბნელი ღამე იყო. მთებში ქექა-ქუხილი ასტყდა, წვიმამ დაასხა, ქარიშხალი თათრების კარვებსა ჰგლეჯავდა. ხანის აბრეშუმის კარავში კი გაცხარებული ხმაურობა ისმოდა. ალავერდი არა თანხმდებოდა იმ ფასზედ, რა ფასსაც ქართველი ქალი თხოულობდა. იგი ყველა თავის საუნჯეს აძლევდა ამ ქალს და შაჰის ღალატზედ კი არა თანხმდებოდა. ხორეშანმა ყოველისფერი უარი ჰყო და მხოლოდ შაჰის ღალატს თხოულობდა. არა ერთხელ გაბრაზდა და გაცეცხლდა ძლიერი ხანი, არა ერთხელ მოუღერა ხანჯალი, მაგრამ ხორეშანი არ შედრკა და არ დაუკლო ფასი.

მეორე დღეს ხანი ჩაფიქრებული და გაბრაზებული იჯდა კარავში. მთელს ბანაკში სიჩუმე ჩამოვარდა და ხმა-მალღა ღა-

პარაკს ვერავინ ჰბედავდა. შუალამისას ხანი დასთანხმდა ხორეშანს. ქალმა ფიცი მოსთხოვა და იმანაც თავის წინასწარმეტყველის წვერი დაიფიცა.

დილით მთელი ბანაკი ხმაურობდა და მხიარულობდა, ხანის დაახლოვებულ პირთ დიდი საჩუქრები მიიღეს. მაგრამ აი მოვიდა შაჰის შიკრიკი და მოახსენა ალავერდის, რომ ქართველებს თერგისა და დნებრის ჯარი მოეშველა და უნდათ თავს დაგვესხნენო. შაჰი უბრძანებდა, რომ ალავერდო სამი დღის განმავლობაში მის ჯარს შეერთებოდა: — „ბალი“, უთხრა ალავერდომ შიკრიკს და ჯარსაც უბრძანა: ცხენები დაეჭედათ და საომრად მომზადებულიყვნენ. ხანმა ფიცი დაივიწყა და ხორეშანმა გადასწყვიტა თავის გულში იმავე ლამეს თავი მოეჭრა იმისთვის ფიცის გატეხისათვის. ამ დროს ხორეშანს ჩაეძინა და საკვირველი ჩვენება იხილა: მას გამოეცხადა მოხუცი, რომელსაც თოვლივით თეთრი თმა-წვერი ჰქონდა და ბერის ძველი ტანისამოსი ემოსა, სახე წყნარი და გაბრწყინვებული ჰქონდა. მოხუცმა გააპყრო ხელი და დაუწყო ხორეშანს დალოცვა.

— „ღირსი არა ვარ, მამაო, — უთხრა მან, — ღირსი არ არის დალოცვისა ის, ვინც თავი შეიმწიკვლა ურწმუნოს სარეცელზედ და ვინც მზად არის ლალატით კაცი მოჰკლას!“ მოხუცმა ამცნო: „დაუჩევე განზრახვა შენი, ჰოი საკვირველო ქალო ივერიისა! ხელს ნუ ახლებ ალავერდის, იგი მოწოდებულია დიდი საქმის შესასრულებლად: მისი სიცოცხლე სამშობლოს დაიხსნის, მისი სიკვდილი აღადგენს სავანეს, რომლის ნანგრევებსაც მრავალი წელიწადია დავსტირი. შენს ცოდვას კი განაქარვებს ლოცვა-კურთხევა ეკლესიისა და დიდი ხნის ღვაწლი მონაზნობისა. ხვალ აუწყე ხანს, რომ შენ იმის ჯამში გინდა პურის ჭამა“... მოხუცმა ერთხელ კიდევ დალოცა მუხლ-მოდრეკილი ხორეშანი და გაქრა.

დილით ხორეშანმა უთხრა ხანს, რომ ჯეირნის ქაბაბი მინდა და ის ჯეირანი შენის ხელით უნდა იყოს მოკლულიო. ხანმა მაშინვე გასცა ბრძანება და მონადირენი ზურნითა და დაირით წავიდნენ ტყეში იმ გზით, საითაც წმ. გიორგის დახგრე-

უღი ტადარი იყო. ნადირი ბლომად დახოცეს. ბოლოს, მიმინოებიც გაუშვეს. „დედა-მიწა ავაოხრეთ, ახლა ჰაერიც ავაოხროთო!“ ყვიროდა გახარებული ხანი. აი მისი საყვარელი მიმინო ღურაჯებს მიეცია, მაგრამ ისე ზარმაცად და უხალისოდ, რომ ღურაჯებმა თავს უშველეს. ალავერდი გაბრაზდა. მიაჭენებდა ცხენს და მიმინოს ყვირილით აქეზებდა. ამ დროს შორს, ალაზანის ნაპირზე წამოხრილ კლდეზედ დაჩოქილი იყო ერთი განდევნილი ბერი და მხურვალედ ლოცულობდა მტერთაგან საშობლოს დახსნისათვის.

მიმინო გამხწვედა და ეწეოდა ღურაჯს. აი გაამზადა კლანჭები და ნისკარტი ღურაჯის დასაჭერად, მაგრამ ფრინველი ძირს დაეშვა და მლოცველი ბერის კალთას ქვეშ ამოეთარა. მიმინო თავს დასტრიალებდა მოხუცს. ხანმა დაინახა, სადაც დაიმალა ღურაჯი, მიიჭრა განდევნილთან და დაუყვირა:

— გამოაფრინე ღურაჯი შენის კალთიდან!

განდევნილი ლოცულობდა.

— შენ გეუბნები, გამოაფრინე-მეთქი!

განდევნილი მაინც გულმხურვალედ ლოცულობდა წამებული სამშობლოს დახსნისათვის, გული მისი ცად იყო მიმართული და ქვეყნიერება თავის მშვენიერებითა და ბოროტებით მისთვის თითქო აღარა სუფევდა.

— მაშ შენ არ გესმის ჩემი სიტყვა, თავხედო გიაურო! დაუყვირა ხანმა. სატევარმა გაიელვა განდევნილის თავზედ, მაგრამ, შეეხო თუ არა მოხუცის ჭაღარას, სულ ნაჭერ-ნაჭერად იქცა. ხანი ცხენიდან გადმოვარდა და ხელი გაუშეშდა.

განდევნილი კი ლოცულობდა „მოძულეთა და მაწყენართათვის“

სასწაულმა და ქრისტიანულმა ყოვლის შემწყნარებელმა ლოცვამ ამპარტავანი ხანი დაამშვიდა.

— მომიტევე შეცოდებანი ჩემნი, — ეუბნებოდა იგი მოხუცს: — მომიჩინე მკლავი, ამ მკლავით ქრისტიან ერს სამსახურს გავუწევ.

მოხუცის ლოცვამ გაუკურნა ხელი ალავერდის და პირველი სხივი სარწმუნოებისა ჩავარდა იმის ბნელსა და ვნებათაგან შეპყრობილს გულში.

შემდეგ ლევენდა მოგვითხრობს, რომ მეფე და შაჰი შეზდნენ ერთმანეთს საბრძოლველად და ერთიცა და მეორეც ალავერდისაგან მოელოდნენ დახმარებას. და აი, როდესაც გამარჯვება არც ერთისკენ იყო და არც მეორესკენ, ახლო მთის წვერზედ გამოჩნდა თათრის ცხენოსანი ჯარი. ომის დანახვაზედ ალავერდი უეცრივ მარცხნივ გატრიალდა და ყიზილბაშებს მიეტია. მაშინ მთლად სპარსეთის ჯარი შეძრწუნდა და გაიქცა.

შიო ამ ომში მოკლულთა შორის იპოვეს. მას თავზედ ადგა და დასტიროდა თათრულად შეიარაღებული ახალგაზდა თავადი, — ეს იყო ხორეშანი. ხორეშანი შუბით მიუძღოდა და ამხნევებდა ხანს, როდესაც იგი დაყოყმდებოდა ხოლმე იმაზედ, თუ ვის მიშველებოდა. თვით ალავერდი სასიკვდილოდ დაიჭრა ამ ომში; მაგრამ რამდენსამე დღეს კიდევ იცოცხლა, ნათელ ილო და მოკვდა როგორც ქრისტიანი და როგორც ხორეშანის მეორე ქმარი. სიკვდილის წინად თავის უთვალავი საუნჯე შესწირა წმინდა გიორგის მონასტრის აღსადგენად და მალეც აღადგინეს მთელი თავის უწინდებურის დიდებითა. ხორეშანმა დაუტევა ქვეყნიერება და დიდის ხნის მონოზნურის მოღვაწეობით შეინანია თავისი დიდად მაღალი, მაგრამ ცოდვილი ღვაწლი.

საქართველოს მემკვიდრე გვიამბობს ამ ლევენდას და თან დასძენს: „არა ყოფილა და არც იქნება სამშობლოს ისეთი მოსიყვარულე შვილი, როგორიც იყო ქართლელი შიო; არა ყოფილა და არც იქნება სამშობლოს ისეთი მოსიყვარულე ქალი, როგორიც იყო კახელი ხორეშანი“.

ასეთია ეს ლევენდა, საიდანაც სჩანს, რომ ხალხის ფანტაზიამ ქართველებს გამარჯვება მიანიჭა და სპარსელებს დამარცხება. მაგრამ ნამდვილად კი სულ სხვანაირად იყო საქმე. აკლებულს ქვეყანაში, მთებიდან ჩამოვიდნენ ლეკები და თითქმის უომრად დაიჭირეს მდიდარი და ნაყოფიერი ნაწილი კახეთისა.

კავკასიონის მთის და ალაზნის შუა, სადაც შემდეგ საშენეს ციხეები
 ჭარისა და ბელაქნისა, რომელთა აღებაც რუსებს ძალიან ძვირად
 დაუჯდათ; ქართლში გამაჰმადიანებული მეფეები იყვნენ; კახეთი
 კი სულ უმეფოდ იყო — და გაქცეული თეიმურაზი იმერეთში
 ცხოვრობდა. მაგრამ ვერც ხალხი ურიგდებოდა თათრების გა-
 ბატონებას და ვერც თეიმურაზი... გადაყენებული მეფე კახეთი-
 სა სულთანისაგან შველას მოელოდა და რუსეთისაგან მთარვე-
 ლობას. 1619 წელს მან ელჩები გაგზავნა მეფე მიხეილ თეო-
 დორეს ძესთან და ასე უწერდა თავის უბედურს მდგომარეო-
 ბას: „თქვენ, დიდს მეფეს, გატყობინებთ ჩვენს ცრემლებს და
 სიგლახაკეს, ბრწყინვალეობა ჩვენი სიწყვდიადედ გადაიქცა,
 მზე ჩვენ უკვე აღარ გვათბობს და მთვარე აღარ გვინათებს,
 ნათელი დღე ჩვენი ღამეს დაემსგავსა, და მე ეხლა ისეთს
 მდგომარეობაში ვიმყოფები, რომ უმჯობეს იყო არ დავბადე-
 ბულიყავ და ჩემის თვალით არ მენახა ქრისტეს სარწმუნოების
 და ივერიის აოხრება; ეკლესიებში სახელი ღვთისა აღარ იდი-
 დება და ცარიელნი დგანან.“ თეიმურაზი სახოვდა მიხეილ-
 თეოდორის ძეს ეშუამდგომლა შაჰის წინაშე, რომ მისი დედა
 და შვილები დაებრუნებინა. მიხეილ თეოდორის ძემ მართლა
 სთხოვა შაჰს საქართველო არ შეეწუხებინა. შაჰმა დაამშვიდა
 რუსეთის მეფე მეგობრულის გრამოტის და უფლის კვართის
 გაგზავნით, მაგრამ მაშინ თეიმურაზის სახლობის ბედი უკვე
 გადაწყვეტილი იყო (1625). ამით გათავდა რუსეთის მთარვე-
 ლობა. ამ დროს ქართლში არეულ-დარეულობა დაიწყო. რო-
 დესაც ბაგრატ V მოკვდა, იმის ქვრივმა სვიმონ-ხანი II გამო-
 აცხადა მეფედ, მაგრამ თავადებმა და ხალხმა გამაჰმადიანებუ-
 ლი მეფის შვილის დამორჩილება არ ისურვეს... გაბრაზებულმა
 შაჰ-აბასმა სვიმონ-ხანს შემწედ სარდალი: ყორჩი-ხანი მისცა
 ძლიერის ჯარით და მათ თან გაატანა გიორგი სააკაძე იმ სა-
 იდუმლო მინდობილობით, რომ კახელები ამოეწყვიტა და ქა-
 რთლებელმა სპარსეთში გადაესახლებინა. სააკაძემ სვიმონი მე-
 ფედ დასვა და თვითონ კახეთში წავიდა, მაგრამ აქ სააკაძეში
 ზნეობრივი ცვლილება მოხდა, მისმა გულმა სულ სხვანაირად
 დაიწყო ძგერა.

სააკაძე ჯერ ისევ სპარსეთში იყო, რომ სვინიდისით იტანჯებოდა, როდესაც ხედავდა შაჰისაგან თავის ქვეყნის დამცირებას და აზრებდას. აი ეხლაც კახეთში შეიტყო, რომ დატყვევებული მეფე ლუარსაბიც ლალატით მოეკლათ (1622). ეს იყო უკანასკნელი წვეთი, რომელმაც აღავსო სააკაძის აღშფოთებული სვინიდისის ფიალა. იქნება კიდევ მოაგონდა ყოველივე ის ბოროტება, რაც ლუარსაბს უყო; მან დაივიწყა სამშობლოსაგან მიყენებული შეურაცხყოფა და შეუდგა მთლად საქართველოს განთავისუფლების საქმეს სპარსთა მონებისაგან. მოხდა ისე, რომ სააკაძისაგან დაბარებული ზოგიერთა კახელი თავადები ლალატით ყორჩი-ხანის კარავში დაეხოცათ. ამით ისარგებლა სააკაძემ, ხალხი ააღელვა და ააჯანყა, მან თვითონ შესძახა პირველად: „კახელებო, იარადი აისხითო!“ სპარსეთის ჯარი დაუყოვნებლივ ამოქოტიტეს და მოურავმა თავის ხელით მოსჭრა თავი ყორჩი-ხანს. ამის შემდეგ არაგვის ერისთავის დახმარებით განდევნა კახეთიდან სპარსეთის მთავარმართებელი და ტფილისიც აიღო, გარდა ციხისა, რომელშიაც მეფე სვიმონ-ხანი ჩაიკეტა და პატიმარიც იჯდა შიგა. ქართლი და კახეთი განთავისუფლდნენ, ქართლს განაგებდა მოურავისაგან დაყენებული ახალგაზდა ქაიხოსრო, მუხრან-ბატონთა ჩამომავლობის გვარისა. მაგრამ მოურავი მმართველებზედ არა ფიქრობდა, მას მოუვიდა ფიქრად დიდად გონივრული აზრი საქართველოს სამეფოების ერთ სამეფოდ შეერთებისა, ამის გამო უწინარეს ყოვლისა მოიხმო კანონიერი მეფე კახეთისა თეიმურაზი, რომელიც გაქცეული იყო და შავი ზღვის პირას ცხოვრობდა (1623).

მოღვაწეობა გიორგი სააკაძისა ჯერ ეს იყო დაიწყო; მაგრამ ეს მოღვაწეობა ისეთი ბრწყინვალე იყო, საქართველოს ისე დიდ ხანს აღარ ენახა მტერზედ ასეთი გამძარჯვება, რომ სააკაძე, წინაღ მისი მოღალატე და თავზარ დამცემი, ეხლა ხალხის საყვარელ გმირად გადაიქცა და მთელს თავის ქვეყანას როგორც უნდოდა ისე განაგებდა, მას ეძახდნენ ხალხის მხსნელს, სამშობლოს მამას და ეკლესიის შვილს; ეკლესიებში მის დღეგრძელობისათვის ლოცულობდნენ; დიდკაცობამ თავი მოიხატა

მოურავის დიდებული ღვაწლის წინაშე და დადგა მის დრო-
შის ქვეშ, რომელიც ყველგან ამაყად და ძლიერ-მოსილებით
ფრიალებდა, პოეტნიც მგოსანნი აღიდებდნენ მტრის თავზარ დამ-
ცემს სახელს მოურავისას. სამშობლომ მას ყველაფერი აპატივა,
ყველაფერი შეუნდო. თითქმის მისი თანამედროვე არჩილ მეფე
ამბობს, სააკაძის უფლება ისეთი დიდი და ძლიერი იყო საქა-
რთველოში, რომ სადაც ის იყო, იმის ნება დაურთველად ვერც
ერთი დიდებული თავადი და ვერც მთავარი ვერ დაჯდებო-
და. მაგრამ მოურავი, როგორც ჰმოწმობს ისტორია, არ ას-
დევდა ვნებათა ღელვას და არ ამპარტავნობდა თავის დიდის ღვა-
წლით. მისმა ზღვა გულმა არ იცოდა შუა გზაზედ შეჩერება რა
იყო. ერთ დროში მძულვარებით გამსჭვალულს მის გულში ეხ-
ლა სივვარული ღვიოდა და სწვა იმედით სძვებდა; მას უნდო-
და გაენთავისუფლებინა თავის სამშობლო მტერთა მონებისაგან.

საკაძეს დროც არა ჰქონდა თავის მოღვაწეობით ეამპარ-
ტავნა, — მან კარგად იცოდა, რომ შაჰისარ შეარჩენდა მოლალა-
ტობას და სამაგიეროს გადაუხდებდა, სპარსეთიდან შაჰის მუქა-
რის ამბები კიდევ მოდიოდა. გაიგო თუ არა სააკაძის ღალა-
ტობა და კახეთში თეიმურაზის კვალად გამეფება, შაჰმა მოა-
კვლევინა სპარსეთში მყოფი სააკაძის შვილი და ზურაბ ერის-
თავის ცოლი; თეიმურაზის დედა დიდსულოვანი ქებევანი კი
საშინლად აწამებინა. ქეთევანს უთხრეს — ორში ერთი ამოირჩი-
ეო: ან გამაჰმადიანება და ან სიკვდილიო. ქეთევანმა ჯალათის
ხელით სიკვდილი არჩია (1624). ხალხით გაჰქედის მოედანზედ
გააშიშვლეს დედოფალი და გახურებული მარწუხებით დაუწყეს
ხორცის გლეჯა; მაგრამ იგი დიდსულოვნებით იტანდა ტანჯვას
და ამაოდ ურჩევდნენ ქრისტეს უარის ყოფას. მაშინ დაწყლულ
ლებულს ტანზედ დააყარეს ნაკვერჩხალი, მაგრამ მაინც ვერ
დასძლიეს. ბოლოს დახურეს თავზედ გავარვარებული თუჯის
ქვაბი და მაშინ კი მიიცივალა ამ საშინელის გვირგვინით დაგვირ-
გვინებული ქეთევანი. ამ ამბის გაგონებაზედ მეფე ძალიან შე-
წუხდა, სპარსეთში მყოფი მისი ორი შვილი ხომ აღრევე შეი-
ქმნენ მსხვერპლნი შაჰის მტარვლობისა: ჯერ ისევ 1620 წელს

შაჰმა ბრძანა მეფის შვილების გასაჭურისება, ერთი მათგანი ამ უღვთო ოპერაციის დროს გადაიცვალა, მეორე კი ჭკუაზედ შესცდა, რომ სამს წელიწადს კიდევ ეცოცხლა ქვეყანაზედ უბედურად. რა გასაკვირველია, რომ ყოველივე ამის შემდეგ თეიმურაზის გულში გაელვიდა ძველს მძულვარებას სააკაძესადმი, რომელიც იყო მიზეზი მისი ოჯახის დაღუპვისა. ქეთევანის სიკვდილმა ხალხზედაც დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა; მასაც მოაგონდა, რომ სააკაძე იყო მიზეზი ამ სიკვდილისა და იმ აღრეულობისა, რომელიც შეიქმნა მიზეზი შაჰ-აბასის შემოსევისა საქართველოში; ეს მოგონება მოურავის წარსული ცხოვრებისა წინ გადაეღობა მის ძლევა-მოსილებას და ხალხმა დაჰკარგა ნდობა თავის გამირისა. ეკლესიამ ქეთევანი წამებულთა შორის შერაცხა; მისი ნაწილი ზოგი ალავერდის ეკლესიაშია და ზოგი ბელგიაში, ქალაქ ნემურის ტაძარში; — კათოლიკეთა მისიონერები დაესწრნენ ქეთევანის წამებას, გაჰკვირდნენ მისი დიდსულოვნებით და ნაწილი იმის სხეულისა ევროპაში წაიღეს.

ქეთევანისა და ახალგაზდა სააკაძის სისხლმა ვერ ჩააქრო მრისხანების ცეცხლი შაჰ-აბასისა და სპარსეთის ჯარი ისა-ხანის სარდლობით წამოვიდა საქართველოზედ. მოურავმა მოუყარა თავი თავის დროშის ქვეშ მეფე თეიმურაზს, არაგვის ერისთავის და სხვა თავადების ჯარებს და 12 ივნისს 1624 წელს მდინარე ალგეთის ნაპირზედ სრულიად გაჰფანტა ისა-ხანის ჯარი. ამავე დროს მცირედის რაზმით დაამარცხა ერევნის ბეგი, რომელიც ისა-ხანის მოსაშველებლად მოდიოდა. მაგრამ ხალხის უნდობლობამ და ურთიერთ შორის უთანხმოებამ მოურავს მოულოდნელად გამოსტაცეს ხელიდან გამარჯვება. ომში მოკლულთა რიცხვში ერია ვინმე თეიმურაზი, თავადი მუხრანისა; ხმა დააგდეს, რომ მეფე თეიმურაზი დაღატობით მოჰკლესო, ამის გამო ჯარი აჯანყდა და არეულ-დარული ტფილისისკენ წამოვიდა. სპარსელებმა კარგად ისარგებლეს ამ შემთხვევით: უკან დაედევნენ არეულ ქართველებს, გზა და გზა ხოცავდნენ და ამგვარად მოადგნენ ტფილისს, სადაც სვიმონ-ხანი ისევ ციხეში იყო გამაგრებული.

ქართველების ჯარი აღარ იყო და ქვეყანა ღვთის ანაბრად დარჩა.. მაგრამ მოურავი იმედსა და მხნეობას არა ჰკარგავდა. მან დაიწყო პარტიზანული ომი, რომელშიაც უფრო დიდი ნიჭი გამოიჩინა. ერთხელ სამოცი ცხენოსანით თავს დაესხა მთიდან ჩამომავალს სპარსეთის ჯარს და შეიდასი კაცი მოუკლა. მოურავმა არა ერთხელ გაიმარჯვა ამნაირად და მისი სახელი შეიქმნა იმდენადვე საშიშარი სპარსელებისათვის, რამდენადაც თვით სპარსელნი იყვნენ სიმრავლით საშიშარი ქართველებისათვის. ისა-ხანს ეწინოდა პატარ-პატარა რაზმების აქედნიკიდ გაგზავნისა, რადგან მოურავი მათ ხშირად მუსრს ავლებდა ხოლმე. ამისათვის განიზრახა მთელი თავის ჯარით ქართლზედ გალაშქრება. ეს გაიგო თუ არა სააკაძემ, მაშინვე შეუდგა მზადებას მტრის დასახვედრად, ლართის-კარში გააკეთა მაგარი სანგლები და უსათუოდ შეაჩერებდა კიდევ მტერს, მაგრამ ყოველმა მომზადებამ ამაოდ ჩაუარა, არაგვის ერისთავმა ულალატა და ხოსრო-მირზა თავის ჯარით თავის საერისთაოზედ გაატარა.

საკაძის წარსული ცხოვრება იყო მიზეზი, რომ მისი პირადი ვაჟკაცობა და სამხედრო ნიჭი უსარგებლო იყო ქვეყნისათვის. ხალხს კარგად ახსოვდა ის ბოროტება, რომელიც მან საქართველოს მეფეებს უყო, ამისათვის წააგებდა სადმე თუ არა ბრძოლას, ხალხი აღარ ენდობოდა ხოლმე; ხოსრო-მირზა, რომელსაც ეხლა ბრძოლას უპირებდა, თვით მოურავისაგანვე იყო გაწრთენილი. იყო დრო, როდესაც გამაჰმადიანებულ მეფის ნაბიჰვარს ხოსრო-მირზას, ყველასაგან უცნობს და ლტაკს, სპარსეთის სასახლეში ძლიერი მოურავის მფარველობა ენატრებოდა. მოურავმა განიზრახა მოძულებულ ლუარსაბის მეტოქედ და მემკვიდრედ ხოსრო მოემზადებინა, რადგანაც თვითონ ლუარსაბი შაჰს დაპატიმრებული ჰყავდა. აი რა მოხდა მაშინ: ერთხელ მოურავს მეჯლისი ჰქონდა ღვარშემო სპარსელები უსხდნენ. მოურავმა რომ ხოსრო-მირზა დაინახა შემოსული, მაშინვე ფეხზედ წამოუდგა, პატივის-ცემით წინ მიეგება და სთხოვა საპატიო ადგილი იმას დაეჭირა, თვითონ კი მოკრძალებით შორს

დაჯდა. სპარსელები გაჰკვირდნენ და მაშინ გაიგეს, რომ ხოსრო-მირზა საქართველოს ბატონიშვილი და ტახტის მემკვიდრე იყო. ამას შემდეგ შაჰ-აბასმაც მიიხმო უცნობი ბატონიშვილი და ისპაღანის გუბერნატორობა მისცა. აი ეს ხოსრო-მირზა შეიქმნა ეხლა მოურავის მეტოქედ და მტრად.

ხოსრო-მირზა ძლიერის ჯარით შეებრძოლა სააკაძეს და დაამარცხა ჯარის სიმრავლით. მოურავი დაემორჩილა ძალას და კვალად დაიწყო პარტიზანული ომი თავის მცირე ჯარით. მოურავმა მრავალჯერ დაამარცხა სპარსელები, მაგრამ ამით ომის მიმდინარეობა მაინც აღარ შეიცვალა. ქსნის ხეობაში სააკაძემ ისეთი ღვთის რისხვა მოუვლინა სპარსელებს, რომ მდინარე ქსანი მოკლულებით შეგუბდა და წყალი სისხლით შეიღებდა; მაგრამ ურაცხემა მტერმა მაინც განვლო ხეობანი და ხოსრო-მირზა ტფილისში შემოვიდა. ქართლი დამორჩილდა.

საკაძე თავის საქმეს მაინც წაგებულად არა სთვლიდა. ახლა არა როგორც სარდალი, არამედ როგორც „რაინდი“, მოსიარულე თავის საყვარელ სამშობლოს ნანგრევებზედ, მედგრად ებრძოდა სპარსელებს რამდენიმე თავ-გამოდებული ვაჟ-კაციით. დღეს ამარცხებდა მტრის რაზმს, ხვალ იღებდა ციხეს და მეციხოვნეთ ჟღერებდა. ამავე დროს ოსმალებს შემწეობას სთხოვდა, არაგვის ერისთავს შეურიგდა და ცდილობდა მიემხრო იმერეთს, სამეგრელო და სხვა სამთავროები სამშობლოს განთავისუფლების ომში მონაწილეობის მისაღებად.

ერთხელ კიდევ გაიკაშკაშა სააკაძის ბედის ვარსკვლავმა ფსებთან ომის დროს; ოსებმა ისარგებლეს საქართველოს გაჭირვებულის მდგომარეობით და გადუდგნენ მას. სააკაძემ სასწრაფოდ გადალახა მაღალი მთები, რამდენიმე ციხე აიღო, მთელ ოსეთს თავზარი დასცა და დაიმორჩილა. ამ ომის მეისტორიე გვიამბობს ერთს ამბავს, რომელიც მოურავის დიდსულოვნებას ამტკიცებს. ერთს ომში ოსებმა სასიკვდილოდ დასჭრეს სააკაძის მეგობარი თავადი მახაბელი და უნდოდათ თავი მოეჭრათ; მოურავი შევარდა შუაგულ მტრებში და სისხლში მოსვრილი მეგობარი მხარზედ შეიღო და გამოიყვანა.

მაგრამ მოურავის პირადმა ვაჟ-კაცობამ და ღვაწლმა საქართველო ვერ დაამშვიდა. ხალხი ყოყმობდა და არ იცოდა მიმხრობოდა თავის გმირს მოურავს, თუ სპარსელებს. დამორჩილებოდა; საუბედუროდ, რამდენიც დრო გადიოდა, ხალხი იმდენად უფრო რწმუნდებოდა, რომ სააკაძე სპარსეთს ვერ მოერეოდა. გასაჭირი დრო დაუდგა სააკაძეს. მრავალმა დიდკაცობამ შესწყვიტა მასთან კავშირი და დღითი-დღე მოურავს ძალა აკლდებოდა. განუწყვეტელის ომებით დაღლილს ხალხს მშვიდობიანობა სწყუროდა. არაგვის ერისთავმა ზურაბმაც კვალად უღალატა. როდესაც გაბრაზებული სააკაძე მასთან წავიდა საომარად, ზურაბი თეიმურაზს შეუერთდა და ბაზალეთის მინდორზედ მომხდარ ომში მოურავი სრულიად დამარცხდა. მაშინ დამაშვრალმა და იმედ-მიხდილმა სააკაძემ ხელ-მეორედ დაუტევა სამშობლო და კოსტანტინოპოლში წავიდა. იქ ამ გმირის სახელმა და დიდებამ ერთხელ კიდევ გაიხმაურა მთელს აღმოსავლეთში. მაგრამ ესევე დიდება შეიქმნა მის დამლუპველ მიზეზად, ოსმალების ჯარების მთავარ სარდლის ცოლმა თავის ქმარს კოსტანტინოპოლის ამბები აცნობა და სხვათა შორის მისწერა: „ეგ ვინ მოურავია აგრეთი გამოჩენილი, რომ შენი სახელი დასჩრდილა? რა არის სიცოცხლე, თუ დიდების შარავანდედით არ არის შემოსილი?“ გაჯავრებულმა ვეზირმა მიიხმო თავისთან სააკაძე და თავი მოაკვეთინა (1629). ამგვარად დაიღუპა ის სარდალი და გმირი, რომელიც თავის სამშობლოში საქართველიანად იწოდება ქართველ ალკივიადად*).

შაჰ-აბასი სააკაძეზე ერთი წლით ადრე გადაიცივალა.

შაჰ-აბასი მოკვდა (1628 წ.), მაგრამ საქართველოში სპარსეთის მფლობელობას მაინც ბოლო არ მოელო. ამ მფლობელობამ საქართველოში ისეთი სისხლით შესერილი კვალი დასტოვა, რომ მთელი საუკუნის განმავლობაში ველარ წაიშალა-

*) გიორგი სააკაძე შეიქმნა მამა-მთავრად ეხლანდელის თავადების თარხან-მოურავებისა;

დადგა დრო გამაჰმადიანებულ მეფეებისა, — ე. ი. სპარსეთის ერთგული მეფეებისა; ესენი სპარსეთში იზრდებოდნენ და როცა კვდებოდნენ, იქვე მიჰქონდათ დასამარხავად.

ამ მეფეების დროს საქართველო სრულიად დასუსტდა და მოუძღოურდა ღონითაც და ზნეობითაც. ქართლი და კახეთი გაოხრებული, იყო; ვერც პატარ-პატარა სამეფოები და სამთავროები ასცდნენ აოხრებას, თუმცა იგინი იმათ მიუდგებოდნენ ხოლმე, საითაც გამარჯვებას ხედავდნენ. ამ დროს სამცხე-საათაბაგოც ოსმალებმა დაიჭირეს, მაჰმადიანობა დიდის სისწრაფით გაავრცელეს და ციხეები ააშენეს. შინაურობაში კვალად ასტყდა ძველი დინასტიური შფოთი და ამბოხება, მხოლოდ ბუნაგი ამ ინტრიგებისა თვითონ თეირანი იყო. რადგანაც საქართველოს ბედ-იღბალი შაჰის ხელთ იყო, ამისათვის იგი სასარგებლოდ ხედავდა საქართველო დაენაწილებინა და მოახერხა კიდევ: ყოველი თავადი და ფეოდალი სულ იმის ცდაში იყო, რომ დამოუკიდებლობა მოეპოვა. ასეთი უკანონობა და თავგადასავლობა შედეგი იყო სუსტი და უღონო მთავრობისა.

თუ რანაირ აბუჩად იყო მეფის უფლება აგდებული, ამას ცხადად გვიმტკიცებს თვით მეფე ვახტანგ VI კანონმდებლობა, გამოცემული მეთვრამეტე საუკუნის დასაწყისში, სადაც სხვათა შორის სწერია: „თუ მეფეს მეფობა შეეძლოს — ქნას, თუ არა და სახელი და საუკუნო სუფევა უნდოდეს. შეუძლებლად მეფობას უქნელობა სჯობს და ხელის აღება, თუ ბედნიერის ხელმწიფის ყანით იყოს ერთი რამე საქმე — უმისოდ ვერ იქმოდეს, და თუ ქნას ის იწუნდეს იმისი საქმე სხვა არის“. ნამდვილად კი უფრო ბევრნი ტახტის დაჭერას ცდილობდნენ, ვიდრე უარის ყოფას; სამეფოს მიღებაცა და დაკარგვაც შაჰის სასახლეში გაიძვერობის წყალობით ჩვეულებრივ მოვლენად გადაიქცა. მაგალითებრ, კახეთის მეფე თეიმურაზმა შაჰ-აბასის სიკვდილის შემდეგ კვალად შეაერთა ქართლი და კახეთი ერთ სამეფოდ, მაგრამ ერთიცა და მეორეც ისევ მალე გამოაცალეს ხელიდან; ამას შემდეგაც კიდევ დაიბრუნა ტახტი, მაგრამ კიდევ განდევნეს გამაჰმადიანებულმა მეფეებმა, რომელნიც შაჰის

შემწეობით კახეთში გამეფდებოდნენ ხოლმე. ისიც უნდა ვთქვათ, რომ თეიმურაზმა ამ გაჭირვების დროს არა ერთხელ სთხოვა რუსეთს შემწეობა, მოსკოვშიაც კი წავიდა, მაგრამ თვით რუსეთს ამდროს ომი ჰქონდა შვეციასთან და პოლშასთან და შორს მყოფ ივერიას შემწეობას ვერ მისცემდა.

რუსეთისაგან შემწეობის თხოვნამ ახლა სრულიად სხვა მიმართულება მიიღო. თუ წინად მტრის მოსაგერებლად სთხოვდნენ შემწეობას, ახლა ერთი-ერთმანეთს საწინააღმდეგოდ სთხოვდნენ. ისტორია მოგვითხრობს ერთს საშინელს ამბავს, რომელიც რუსეთის იმედით მომხდარა. იმერეთის მეფე ალექსანდრე III იმდენი ძალა არა ჰქონდა, რომ სამეგრელოს მთავარი ლევან დადიანი მოეგერებინა; ამისათვის რუსეთის მეფეს სთხოვა შემწეობა და იმანაც აღუთქვა. მაშინ ალექსანდრეს უმცროსმა ძმამ მამუკამ, რაკი რუსეთის იმედი ჰქონდა, თვითონ გაილაშქრა სამეგრელოზედ, მაგრამ ლევანს ტყვედ ჩაუვარდა და თავლები დასთხარა, რისაგანაც იგი გადაიცვალა. თუ რა ნაირი სასტიკი და თავდაუჭერელი კაცი იყო ლევანი, ეს ცხადად სჩანს შემდეგი გარემოებიდან: მან თავის ცოლს ცილი დასწამა ერთს ვეზირზედ, ორივე ზარბაზნით მოაკვლევინა და თავის ორი შვილი მოაწამლინა.

შავი და ბნელი იყო ეს ეპოქა უძლურებისა, საქართველო გარეშე მტერს ველარ იგერებდა, იგი ოსმალებმა და სპარსელებმა ბრძოლის ასპარეზად გაიხადეს. გონებრივი და ზნეობრივი მიმართულება სრულიად შეიცვალა. ლიტერატურა სპარსულის გემოვნებისა იყო, მთელს საქართველოში სპარსული ენა გაბატონდა, მშვიდობიანობის დროს ქართველები სპარსულს ლიტერატურას სწავლობდნენ; შეძლებულთა და ცნობის მოყვარულ პრით სპარსული წიგნების ბიბლიოთეკები ჰქონდათ. ქართული მწერლობის ნაშთი კი მხოლოდ მონასტრებში იყო დაცული და მარტო იქ ასწავლიდნენ სამღრთო წიგნების კითხვას და წერას, — ამდროინდელი განათლება ც მხოლოდ ეს იყო. მუსულმანთა შიშით სკოლები აღარ იმართებოდა. არა ერთი და ორი ქართველი ჰგრძნობდა, რომ საქართველოს სარწმუნოება

და გონებითი ძალა ილუპებოდა, რისა გამოც ბევრი მათგანი რუსეთში გადასახლდა.

ამ დროის შეფეთა შორის ყურადღების ღირსია ვახტანგ VI, როგორც შესანიშნავი მემკვიდრე და კანონმდებელი. იგი სულით და გულით ქრისტიანი იყო, მაგრამ გარემოებამ აიძულა გარეგნად მუსულმანობა მიეღო. მთელი თავის მეფობის განმავლობაში კი (1711 — 1724) სულ იმის ზრუნვაში იყო, რომ ქრისტიანობა მკვიდრად დაემყარებინა ამ მხრივ ბევრიც გააკეთა. იმის სახელთან დაკავშირებულია დასაწყისი იმ საქმისა, რომელმაც სულსხვა მიმართულება მისცა საქართველოს ისტორიას და დაჰბადა მისი აღსადგენი გარემოებანი. ეს გარემოება იყო ოსმალთა მიერ მთელი საქართველოს დაპყრობა. მათგან დამარცხებული ვახტანგი იძულებული შეიქმნა სამშობლოს განშორებოდა და 1724 წელს პეტერბურგში წავიდა, ოსმალებმა კი საქართველო დაიპყრეს და ოსმალეთის ნაწილად ჩარიცხეს.

თუმცა ძალიან მძიმე იყო საქართველოსთვის ოსმალთა შემოსევა, მაგრამ ამას თავისი კარგი შედეგიცა ჰქონდა. სპარსეთი საქართველოზედ ველარა ბატონობდა და მის ზნეობაზედაც აღარა ჰქონდა გავლენა; 1729 წ. საქართველო ოსმალეთის ნაწილად იქმნა აღიარებული და ამით გამაჰმადიანებულ მეფეებსაც ბოლო მოეღო. ამის შემდეგ განვლო რამდენიმე ათმა წელიწადმა და დადგა დრო საქართველოს მეცნიერებისა და ლიტერატურის აღორძინებისა. სპარსეთი უნდა მიხვედრილიყო, რომ საქართველოგან გადაჭარბებული არაფერი უნდა მოეთხოვა, თუ უნდოდა, რომ მაზედ მისი გავლენა არ შემცირებულიყო; როდესაც შაჰ-ნადირმა ოსმალეთზედ ზედი-ზედ გაიმარჯვა და უკან დაიბრუნა წართმეული ადგილები, საქართველოში 1744 წელს ქრისტიანი მეფეები დანიშნა: ქართლში თეიმურაზ II და კახეთში მისი შვილი ირაკლი II. თეიმურაზს სატახტო ქალაქად ტფილისი ჰქონდა და პირველად ამათ აღადგინა ძველი წესი მირონის და გვირგვინის კურთხევისა მცხეთაში.

წარსული საუკუნის ნახევარში, შაჰ-ნადირის სიკვდილის შემდეგ, სპარსეთში დაიწყო ურთიერთშორის ომები ტახტის

მემკვიდრეობის გამო, ამან სპარსეთი ძლიერ დააუძლიურა და საქართველომ კი თავისუფლად ამოისუნთქა. რაკი საქართველოს ორი ძლიერი სამეფო მამისა და შვილის ხელში იმყოფებოდა; ამისათვის იგი ადვილად იგერებდა თავის დაუძინებელ მტერს ლეკებს და შინაურობაშიაც აღრეულობა აღარა ხდებოდა.

მაგრამ თეიმურაზის და ირაკლის შორისაც დაიწყო უთანხმოება, რისგამოც პირველი მათგანი პეტერბურგში წავიდა და იქ გადაიკვალა 1762 წელს სამოც და ათის წლისა. მისი გვამი ასტრახანში გადაიტანეს რე ქალაქის ეკლესიაში დაასაფლავეს. მის საფლავის ქვაზედ დღემდის დაცულია შემდეგი ზედწარწერა ქართულად: „თეიმურაზ ნიკოლოზის ძე, მეფე საქართველოსი, ქართლისა და კახეთისა, მოვიდა პეტერბურგს 1761 წელს პატივის-საცემლად მათი იმპერატორებითი უდიდებულესობის სრულად რუსეთის დედოფლისა“. საკვირველია, რომ 90 წლის შემდეგ, 1853 წელს, საიმპერატორო აკადემიის წიგნის მალაზიაში შენახულ თითბრის ფიცართა შორის, იპოვეს საქართველოს მეფის თეიმურაზის სურათი, რომელიც მძვინვრად არის გადახატული ანტროპოვისაგან ნამდვილიდან. სურათზედ იგივე ზედწარწერაა, რაც საფლავის ქვაზედ.

მამის სიკვდილის შემდეგ ირაკლი შეიქნა მეფედ ქართლისა და კახეთისა (1762). ამ დროს მას გამოუჩნდა რუსეთიდან ტახტის მოცილე ბაქარი, ვახტანგ VI შვილი და ბევრი მომხრეებიც იშოვნა ტფილისში, სადაც ჯერ კიდევ კარგად ახსოვდათ ქართლის მეფის ჩამომავლობა; მაგრამ იგი იძულებული შეიქნა ისევ რუსეთში გაქცეულიყო. მის მომხრეებს სასტიკი სასჯელი მოელოდათ, დღესაც უჩვენებენ ავლაბრის მიდამოში ადგილს, სადაც ეგზონო კოცონი ბაქარის მომხრეთა დასასჯელად.

რუსებისაგან ტფილისის დაჭერა 1783 წელს

ქართლის და კახეთის ერთ სამეფოდ შემაერთებელ ირაკლი II მეფობიდან საქართველოს ახალი ეპოქა დაუდგა, ბოლოს და ბოლოს სრულიად დამშვიდებული ცხოვრება ეღირსა. ეხლაც მოდიოდნენ სპარსნი და ოსმალნი, უწინდებურად ეხლაც ესეოდნენ ლეკები, მაგრამ საქართველოს თან და თან რუსეთი უწევდა მფარველობას და ბოლოს ხომ სრულიადაც მოჰკიდა ძლიერი ხელი და ეს უძლიერესი საქრისტიანო ქვეყანა მაჰმადიანთ ხელიდან გამოსტაცა. ეს დრო იყო — დრო ხალხის აღდგენისა,

სარწმუნოების და ზნეობის მხრით აღორძინებისა, იმედთა აღფრთოვანებისა, და ირაკლი თავის სიქველთა და მოღვაწეობით ქეშმარიტი წარმომადგენელი იყო ამ დროისა.

ჯერ ისევ მაშინ, როდესაც სპარსეთის სასახლეში იმყოფებოდა და შაჰ-ნადირთან ერთად ინდოეთში იბრძოდა, იგი ისე გულგრილად უყურებდა ამ ზღაპრული ქვეყნის სიმდიდრეს, რომ აღმოსავლეთის მბრძანებელი გასაკვირველობადან გამოდარდეს კაცი — იდეის კაცი იყო; შაჰმა კარგად იცოდა კაცების ამორჩევა და დაფასება, ამისთვის სახედრო საქმეების შესახებ ირაკლის რჩევას დიდს პატივს სცემდა და ასრულებდა კიდევცამბობენ. ირაკლის აზრს ინდოელი ქურუმები, ბრამინები და ფაკირებიც დიდს პატივს სცემდნენ და ზოგიერთი მისი სიტყვები ანდაზებად გავრცელდა.

როგორც მეომარი, ირაკლი ნამდვილი მეფე-რაინდი იყო, ხალხისთვის იდეალი მეფისადა სარდლისა. აი როგორ გვიხატავს, მას გარდმოცემა: როდესაც იგი ჯერ მარტო კახეთის მეფე იყო, 1752 წელს საქართველოში სპარსეთის ბლომა ჯარი შემოვიდა ჯავრის ამოსაყრელად, რადგანაც ქართველებს სპარსელები ძლიერ დაემარცხებინათ. ერევანთან ქართველები სულ სამი ათასი კაცი იყო და ირაკლის ბევრი უკან გამობრუნებას ურჩევდა, მაგრამ მეფე არ დათანახმდა: „ეხლა უკან გაბრუნება გვიანღარ არის, — უთხრა მან თავის მხლებლებს, — როგორც კი ერთს ფეხს გადავდგამთ უკან, მტერს ვერც ერთი უსიკვდილოდ ვერ გადუურჩებით“. ჯარს კი შემდეგი გრძნობიანი და გულისგასაგმირი სიტყვით მიმართა: „არ იფაქროთ, — უთხრა მან, — ვითომ მე თქვენ იმისთვის გაღვრევენებდეთ სისხლს, რომ ჩემი სამულობელი გავიდიღო და უფრო დიდი ძლიერება შევძინო; — მივდივარ სამშობლოს და ჩემ ქვეშევრდომთა დასაცველად“. ჯარს უბრძანა უკან გაჰყოლოდა, მაგრამ ომი კი იქამდინ არ დაეწყო, ვიდრე თვითონ არ ანიშნებდა თოჯინის გასროლით; თოჯინის გასროლის შემდეგ კი ყველას ერთად უნდა ესროლათ მტრისათვის თოფები და მერე ხმალი და ხმალი დატოვებდნენ. ირაკლი შეჯდა ცხენზედ და წინ გაუძღვა ჯარს, ერთ ხელში აღვირი ეჭარა და მეორეში თოფი; ამ დროს მის ჯარში მყოფმა თათრებმა ცალკე გასვლა დაიწყეს იმ აზრით, რომ ვინც გაიმარჯვებდა იმას მისდგომოდნენ. ამის მნახველი ირაკლი ძლიერ შეწუხდა, გადმოხტა ცხენიდან, დედამწაზნედ პირქვე დაემხო და ჯვარზედ გულმხურვალედ ილოცა;

მაშინ თათრის ჯარის ერთი ბელადი მივიდა მასთან და სთქვა: „ჯვარო! თუ ძლიერება გაქვს, დღეს სასწაულის მხივენებ“. სპარსელები კი ამ დროს გარშემო შემოერტყნენ ქართველებს და ერთი მათი ხანი წამოდგა წინ და ხმა-მაღლა დაიძახა: „სად არის მეფე ირაკლი?“ — „თუ ძეფეს ეძებ, — მიუგო ირაკლიმ, — შემომხედე, აი აქა ვარ, შენ წინა“. ხანი შუბით მიესია მეფეს, მაგრამ მან თოფი ესროლა და ძირს დასცა. ქართველებმა ეს მტერზედ თავ-დასხმის ნიშნად მიიღეს; თვითონაც დაცალეს თოფები და მერე ისე ანაზღვეულად ეკვეთნენ მტერს, რომ სრულიად გააქციეს. გამარჯვებულთ ჩაუკარდათ ხელში თორმეტი ზარბაზანი, მთლად დროშები, ათასი აქლემი და მთელი ბნაკი. სასწაულის მნახველი თათრის ბელადი საშინლად გაჰკვირდა სპარსელების დამარცხებით და ქრისტიანობა მიიღო. ასეთი იყო მეფე-რაინდი ირაკლი. მისი სახელი მალე შეიქმნა იმდენად დიდებული და შესაზრი, რომ არა ერთი მეზობელი ხანი ეძებდა მის მფარველობას ქვეშ ყოფნას.

როდესაც მეფე ირაკლი კახეთისა და ქართლის მეფე შეიქმნა, პირველ ხანებში ძლიერ კარგ გარემოებაში იყო. სპარსეთის ტახტზედ იჯდა ირაკლის მეგობარი ქერიმ-ხანი, მეფემაც ისარგებლა ამ გარემოებით, ლეკები დაამშვიდა, მაშფოთარს განჯის ხანს ხარჯი დაადო, ციხე-სიმაგრენი მრავალი ააშენა და ბევრს ზრუნავდა თავის ქვეყნის შინაური ცხოვრების წარმატებისთვის. ასე გაიარა რვა წელიწადმა. იმერეთის მეფემ სოლომონ I ოსმალებს დაუწყო ომი, რომელიც იყო მიზეზი ტოტლებენის გამოლაშქრებისა კავკასიაში; ამ დროს ოსმალები კინაღამ კიდევ არ შემოესივნენ საქართველოს; მაგრამ რუს-ოსმალთა შორის შერიგება მალე მოხდა, 1774 წელს; ამ მორიგების ძალით ქართლი და კახეთი დამოუკიდებელ სამეფოებად იქმნენ აღიარებული და სულთანმაც ვედარაფერი გაბედა მათ შესახებ. მაშინ სულთანმა სხვა საშუალებას მამართა — ლეკები ააჯანყა საქართველოს წინააღმდეგ, რომელნიც დრო-გამოშვებით ქართლის იკლებდნენ ხოლმე, ასე რომ ხანდახან ტფილისამდინაც მოდიოდნენ. ამ დროს სპარსეთში ირაკლის მეგობარი შაჰი ქერიმ-ხანი გადაიცივალა და ირანის ახალმა მბრძანებელმა მეფეს დამორჩილება მოსთხოვა. ომებით დამაშვრალმა ირაკლიმ გადასწყვიტა თავის სამეფო რუსეთისათვის გადაეცა და შორს-გამქვრეტელი უგანათლებულესი თავადი პოტემკინის წყალობით ამის შესახებ მოლაპარაკება დაიწყო.

რუსეთის დედოფალმა ეკატერინემ გადასწყვიტა საქართველო თავის სამეფოსთვის შეერთებინა, მაგრამ იმისთვის კი არა, რომ ამით თავის უამცხოდაც დიდი სამეფო გაედიდებინა; არა, მისი ერთად-ერთი სურვილი ის იყო, რომ დაეხსნა გაჭირვებისაგან უბედური ერთ-მორწმუნე ქვეყანა, რომელიც ასე დიდ ხანს იტანჯებოდა მაჰმადიანთაგან და შინაურის არეულობით. მაგრამ იმასაც ამბობენ, რომ დედოფალს განზრახვა ჰქონდა კავკასიის მთების იქით დაეარსებინა ძლიერი საქრისტიანო სამეფო, რომ ოსმალეთი ყოველთვის შიშ ქვეშა ჰყოლოდა და შეესრულებინა თავის უდიდესი პოლიტიკური პროგრამა — ოსმალნი ევროპიდან გაედევნა და ოტომანის იმპერიის ნანგრევზედ დაეარსებინა ბიზანტიის იმპერია.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების პირობის ქალაქზედ ორივე სამეფოს წარმომადგენლებმა მოაწერეს ხელი 24 ივლისს 1783 წელს ქართლის უძველეს სტახტო ქალაქ გორში ამას შემდეგ კავკასიის ჯარების უფროსმა გრაფმა ივანე სერგეისძე პოტემკინმა გავზავნა საქართველოში ორი ბატალიონი კავკასიის ეგერებისა და ოთხი ზარბაზანი, ამ ჯარის უფროსად პოლკოვნიკი ბურნაშევი დანიშნა. ჯარი მ-ს ნოემბერს შემოვიდა ტფილისში და ხალხი დიდის აღტაცებით მიეგება. ავღრიანი დღე იყო, ცივი ქარი ჰქროდა და თოვლი მოჰქონდა, ქალაქის მცხოვრებნი იძახდნენ: „რუსებმა თავიანთი ზამთარი ჩვენ მოგვიტანესო...“

რუსის ჯარის საქართველოში შემოსვლამ მთელი ანატოლია და მცირე აზია ფეხზედ დააყენა: ცრუ-მორწმუნე მუსულმანები ამას თავის ძლიერების შემუსვრის ნიშნად სთვლიდნენ. თუ რა ნაირი თავ-ზარი დაეცემოდათ ხოლმე ყველას, როდესაც კი გაიგებდნენ რუსების მიახლოვებას, ამას შემდეგი შემთხვევა გვიმტკიცებს: ზღვის ნაპირების მცხოვრებნი ტრაპიზონისა სულ ერთიან გაიქცნენ მარტო იმის გამო, რომ ხმა გავარდა — რუსის ფლოტი შავი ზღვის ნაპირებთან გამოჩნდაო. თუმცა შემდეგში აღმოჩნდა, რომ რუსის ფლოტად ზღვაში მოცურავი ფრინველების გუნდი მოლანდებოდათ, მაგრამ მცხოვრებნი

13/10/1801

1/10/1801

1/10/1801

1/10/1801

13/10/1801

5/10/1801

6/10/1801

C. B. ...

1880/1893

შინც ძნელად და უგულოდ ბრუნდებოდნენ დატოვებულს სოფლებში.

რუსების ძლევამოსილმა მოქმედებამ ყირიმში, ბალკანთან და კავკასიაში, და ეხლა კიდევ რუსის ჯარის შემოსვლამ საქართველოში მოაგონა ისლამის ფიცხი გონების შეილებს გოგი და მაგოგი, რომელთაც უნდა შეემუსრათ მუსულმანთა კურთხეული სამეფოანი; იგინი იძულებული შეიქმნენ მიემართათ თვალი თოვლით შემოსილ კავკასის მთების იქით, საიდანაც სამხრელი კაცისთვის აჩრდილთა ქვეყანა იწყობოდა... „მაშალლახ!“ იძახდნენ მუსულმანები: „აღბად ჩრდილოეთი მართლა საკვირველი ქვეყანაა!“

იმ დროს, როდესაც მთელი აზია დელავდა საყურადღებო ამბების მოლოდინით, ტფილისში მხოლოდ პოლკოვნიკი ტამარას მოსვლას მოელოდნენ, რომელიც დანიშნული იყო ირაკლის წინაშე რწმუნებულ ვეზირად; ამას უნდა გამოეცხადებინა სახელმწიფო აქტი, რომლის ძალითაც საქართველო საუკუნოდ რუსეთის მფარველობას ქვეშ უნდა ყოფილიყო. ეს ოირს-შესანიშნავი ამბავი მოხდა 24 იანვარს 1784 წელს.

წინააღმდეგ, მთლად სამეფო რეგალია, ეკატერინეს მიერ გამოგზავნილი და შემკული რუსეთისა და საქართველოს ღერბით, დიდის ამბით გადაიტანეს სასახლეში, სადაც ირაკლი შესაფერის პატივისცემით მიეგება მათ. მეფე თავის სამეფო ტახტთან იდგა, გარშემო უდგნენ ბატონიშვილები, კარის-კაცი და უმაღლესი სასულიერო წოდება. მეფემ მოისმინა რუსეთის ელჩის მოკლე სიტყვა და თავის ხელით მიიღო მისგან სამეფო ინვესტიტურის ნიშნები. მეფემ სახელმწიფო დროშა და ხმალი გაჭდასცა ორს თავადს, რომელნიც იყვნენ უძველესი გვარეულობის წარმომადგენელნი; ამ ორს გვარეულობას ძველადგანვე ჰქონდა მინიჭებული უფლება დროშაც და ხმალიც მეფესთან ეტარებინათ; მერე დაიდგა გვირგვინი, დაიჭირა სკიპიტრა და წამოისხა სამეფო მანტია. ყოველივე ამის შემდეგ ტამარამ გადასცა ირაკლის საიმპერატორო გრამოტა. ამის მიღების დროს ზარბაზანი ას ერთხელ გაისროლეს.

მეორე დღეს მეფეს და მთლად ქართველ ხალხს ფიც-
უნდა მიეღოთ, რომ რუსეთის ერთგულნი ქვეშევრდომნი იქნე-
ბოდნენ. მზის ამოსვლის უმაღვე დაიგრიალა რუსის ჯარის-
ზარბაზანმა და ამით აუწყა ხალხს დასაწყისი ცერემონიისა,
მთლად ტფილისის ქუჩები ხალხით აივსო. დილის ათ საათზედ
რეგალიები სიონისკენ წაიღეს და ირაკლი მეფეც უკან მი-
სდევდა. ტაძარში შესვლის უმაღვე მეფე მომზადებულ სამეფო
ტახტზედ ავიდა და მანტია წამოიხსა. კარის დიდებულნი, რომ-
ელთაც დანარჩენი რეგალიები ეჭირათ, ტახტს აქეთ-იქით მო-
უდგნენ, ტახტის კიბეზედ კი მეფის შვილები და შვილის შვი-
ლები იდგნენ. აღსავლის კარის პირდაპირ ორი ძვირფასი
სტოლი იდგა, სპილოს ძვლით მოჭედილი, ერთზედ რუსეთის
დედოფლის გრამოტა იღო და მეორეზედ ირაკლისა. მწირველი-
თვით საქართველოს კათოლიკოსი იყო. როგორც კი მოიხსე-
ნის რუსეთის იმპერატრიცა, მაშინვე მთელს ქალაქში ზარე-
ბის რეკვა ატყდა, მეტეხის ციხიდანაც ზარბაზნებმა დაიგრი-
აღეს და დიდებული ტაძარის კედლები შეანძრის. პარაკლი-
სის შემდეგ გრამოტების შეცვლა მოხდა, შემდეგ ირაკლი მე-
ფემ დაიფიცა ჯვარსა და სახარებაზედ, ამ დროს სამეფო დრო-
შა იმის თავზედ ეჭირათ და რუსის ორი პოლკოვნიკი ტამარა
და ბურნაშევი აქეთ-იქით უდგნენ. ამ დიდებულ დღეს სასახ-
ლეში სადილი იყო გამართული და ტფილისში მყოფი რუსის
აფიცრები სულ ერთიან მიწვეულნი იყვნენ. სადილის დროს
უკრავდნენ მუსიკას და ზარბაზნებს ისროდნენ*). ხალხი ქუჩე-
ბში და მეიდნებზედ მხიარულობდა, მთელ დღეს ზარის რეკვა
და ზარბაზნების სროლა არ შეწყვეტილა, კახური ღვინო წყალი-
ვით ისმოდა, საღამოზედ კი მთლად ქალაქი და გარეშემო მთებო
მშვენივრად იყო გაჩირაღდებული.

*) რუსეთის დედოფლის სადღეგრძელოზედ ზარბაზანი ას ერთხელ გაის-
როლეს, მეფე ირაკლისა და რუსეთის სამეფო სახლის წევრებისაზედ—ორმოც
და თერთმეტჯერ, საქართველოს სასახლის დანარჩენ წევრებისა და პოტემკინის
სადღეგრძელოზედ კი—ოც და თერთმეტჯერ.

რასაკვირველია, ვერც ოსმალეთი და ვერც სპარსეთი ამ ამბავს გულ-გრილად ვერ დაუწყებდნენ ცქერას. რაკი პირდაპირ ომის გამოცხადების მიზეზი არა ჰქონდათ, სულ იმის ცდაში იყვნენ, რომ საქართველოს შინაურს ცხოვრებაში არეულობა მოეხდინათ და ლეკების შემოსევის ასპარეზად გაეხადნათ. უკანასკნელი განზრახვა ძნელი ასასრულებელი არ იყო. მოუსვენარმა და ომის მოყვარულმა ლეკებმა იარაღი აიღეს და პირველად ყაზახის სოფელ ჩერანს დაესხნენ.

ჩერანი მდებარეობდა აღაზნის მაღალ ნაპირზედ, საიდანაც გარშემო ჰრე-მარე ხელის გულივით სჩანდა; თუმცა ეს ასე იყო, მაგრამ უზრუნველი ქართველები სრულიად მოუმზადებლნი დაუხედნენ მტერს. იქვე ახლო მდგომი ქართველი ჯარი არ მიეშველა, ორი საათის გზავლობაში მტერმა სოფელი სრულიად აიკლო, მცხოვრებლები დახოცა და სამოც და ათამდინ კაცი ტყვედ წაიყვანა.

რასაკვირველია, რუსის ორი ბატალიონი ქვეყანას ვერ დაიცვავდა, თვით მკვიდრნი კი შიშისაგან თავზარ დაცემულნი იყვნენ, ადგილობრივი ჯარის მომატება კი აუცილებლად საჭირო იყო. პოტემკინი თვითონ ჩამოვიდა ტფილისში და დამუქრა ირაკლის, რომ რუსის ჯარს გავიყვან საქართველოდან, თუ არაფერს იღონებ და ადგილობრივ ჯარს არ მოუმატებო, მაშინ ირაკლიმ გადასწყვიტა მილიციის შეკრება, რომ სამზღვარზედ ახლო მდებარე ლეკების სოფლები მაინც დაესაჯა. პოტემკინმა მოიწონა ეს განზრახვა და როდესაც ტფილისიდან გიორგიევსკში წავიდა, რუსის ჯარში ითვლებოდნენ, ქართველებს გარდა, ეგერის ორი ბატალიონი ოთხის ზარბაზნით, ასტრახანის დრაგუნების ესკადრონი და ასი კაცი დონისა და ურალის ყაზახები. სამოილოვმა ქართველების შეკრებას აღარ მოუცადა და მარტო რუსის ჯარით გაილაშქრა. 4 ოქტომბერს უკვე ყაზახში იყო, სადაც სამი დღის შემდეგ ირაკლი მეფეც მივიდა. განსაკუთრებით სურსათის უქონლობა უშლიდა ომის დაწყებას; ლეკები კი თვალ-წინ აოხრებდნენ სოფლებს და მცხოვრებნი ამაოდ თხოულობდნენ შემწეობას. რუსეთის ჯარის სახელი

დიდ ხანს ველარ აიტანდა საქმის ამ ნაირ მდგომარეობას და სამოილოვმა გადაწყვეტით გამოაცხადა, რომ ომი უნდა დავაწყობოთ. ირაკლი კი არა ჩქარობდა და რუსის ლენერალი მოთმინებიდან გამოდიოდა. „დიდი უბედურებაა, — სწერდა სამოილოვი ამის შესახებ, — რომ ირაკლიმ თვით იკისრა თავის ჯარის წინამძღოლობა და თავის სარდლები არ გამოგზავნა. იმათ მე ძალას დავატანდი და მეფეს კი მორიდებით ვექცევი. იგი რჩევას ისმენს და აჩქარებით კი არა ჩქარობს...“

ირაკლის შესახებ სამოილოვის საყვედური, რასაკვირველია, მართალი იყო; მაგრამ მეფის აუჩქარებლობა და სიფრთხილე შედეგი იყო დიდი ხნის მტრებთან ომებისა: ირაკლიმ მტრის ძალა იცოდა და რუსებისა კი არა. ამასთანავე მისი ღრმა მოხუცებულებაც იყო მიზეზი, რომ უწინდებური მხნეობა და გამჭრიახობა აღარ მოსდევდა.

დრო გადიოდა და სამოილოვი შიშობდა, რომ ომი აღარ მოხდებოდა, რადგანაც ამისათვის საუკეთესო დრო უკვე ხელიდან გაუშვეს. დაიწყო შუაგული შემოდგომა, მშვენიერი ამინდი ავდარზედ შეიცვალა, ოთხი დღე და ღამის განმავლობაში გადაუღებლად სწვიმდა და ეს ისე გააფუჭებდა გზებს, რომ მათზედ ხარბაზნების გატარება შეუძლებელი გახდებოდა. მდინარე ალაზანმაც მოიმატა, ასე რომ მალე გასავლელი ფონიკ აღარ იქნებოდა.

ამ დროს ამბავი მოვიდა, რომ ლეკების ძლიერი ბრძოლა განჯიდან უკან ბრუნდება და მდინარის აქეთა ნაპირზედ გამოივლისო. სამოილოვი შიშობდა ეს დროც არ გავუშვა ხელიდანაო, ამისთვის ირაკლის აღარ მოუცადა და მარტო რუსის ჯარით გავიდა ბანაკიდან, 11 ოქტომბერს 1784 წელს დასოფელ მურჯანლოს ახლო (ალაზანზედ) დაეწია ლეკების ბრბოს. რუსებს განზრახვა ჰქონდათ ლეკებისათვის წყალში გასასვლელი გზა შეეკრათ, ამისთვის გზა გადაუჭრეს და უნდოდან წინ ეყენნათ, მაგრამ ლეკებმა დროზედ დაინახეს რუსები, აჩქარებით წავიდნენ და მდინარის პირს მდებარე ტყე სამოილოვზე ადრე დაიჭირეს.

გადასწყვიტეს ტყე იერიშით აეღოთ. ეგერების ორი კოლონა, ოც-ოცი კაციდან შემდგარი საჩქაროდ შემოერთყა ტყეს ორი მხრიდან და ომი დაიწყო. ამ ჯარის უფროსი პოდპოლკოვნიკი გესსენ-რეინსფელდსკი იყო. არტილერია მარცხნივ მხარეს დადგა და ტყეს საშინლად დაუწყო სროლა. მარტო ცხენოსანმა ჯარმა ვერ მიიღო ომში მონაწილეობა, რადგანაც ადგილის მდებარეობა ნებას არ აძლევდა და მხოლოდ თვალ-ყურს ადევნებდა მეომართ. გავარდა თუ არა ზარბაზანი, ქართველების ჯარიც შოვიდა, მაგრამ ირაკლიმ იგი საზოგადო რეზერვში დააყენა.

ლეკები ხეებზედ ავიდნენ და იერიშით მისულს ჯარს ტყვია წვიმასავით დაუშინეს, მაგრამ ხუთი საათის ცხარე ბრძოლის შემდეგ იძულებულნი შეიქმნენ ტყიდან გასულიყვნენ. მაშინ იგინი მტკვარში შეკურდნენ გაღმა გასასვლელად და თავის დასაღწევად, მაგრამ რუსის ოთხმა ზარბაზანმა მუსრი გაავლო მათ შიგ წყალში. ალაზნის ზვირთები სისხლით შეიღება და ძდინარე თითქმის შეგუბდა დახოცილი კაცებითა და ცხენებით. ლეკები ისე საშინლად დამარცხდნენ, რომ მარტო ტყეში ორასი მკვდარი დასტოვეს და ჩვეულებისამებრ წაღება ველარ მოასწრეს. რუსების მხრივ შედარებით ცოტა დაიხოცა; სამწუხაროდ, პრინცი რეინსფელდსკი, რომელიც იყო მიზეზი ამ გამარჯვებისა, სასიკვდილოდ დაიჭრა და მალე გადაიცვალა. მისი გვამი დამარხულია ტფილისის ერთ-ერთს ეკლესიაში. ეს იყო რუსეთის პირველი მსხვერპლი და პირველი სისხლი, დაღვრილი საქართველოს განთავისუფლებისათვის. სამოილოვმა ღამე ბრძოლის ველზედ გაატარა და 20 ოქტომბერს ტფილისში დაბრუნდა.

ამ გამარჯვებამ ყველანი დაარწმუნა, რომ ლეკების დაშვიდებაც შეიძლებოდა და მათი უგუნური ვაჟკაცობის შემუსვრაც. გახარებულმა მეფემ რუსის ჯარი დიდის ამბით მიიღო ტფილისში და სამოილოვი პირდაპირ სიონში მიიწვია, სადაც ელოდა მას პატრიარქი პარაკლისის გადასახდელად.

დიდმა თოვლებმა ხეობები შეჰკრეს და ომის გაგრძელება აღარ შეიძლებოდა. მაგრამ დადგა თუ არა გაზაფხული, აპრილის თვეში 1785 წელს, ახალი ძლიერი ბრბო ლეკებისა და ოსმალებისა ახლა ქართლს შემოესია. მტერმა გაიარა ბორჯომის ხეობა, რამდენიმე სოფელი ააოხრა და ექვსასამდინ ქართველი კაცი ტყვედ წაიყვანა. სურამში იმ დროს მაიორი სენნენბერგი იდგა ბელორუსის ბატალიონის ერთი ნაწილი ჯარით. იგი ორასი ეგერთ და ერთი ზარბაზნით დაეწია ლეკებს ხაშურის ახლო მტკვრის ნაპირზედ და გაუვალ ადგილას შეიმწყვდია. ლეკები და ოსმალნი ამაოდ ცდილობდნენ იარაღით გზის გაკვლევას, ეგერები მათ უწყალოდ ხოცავდნენ. ეს ბრძოლა ოთხი საათი მეტი გაგრძელდა და გათავდა მტრის საშინელის დამარცხებით. ათას-სამასი მკვდარი დასტოვეს ბრძოლის ველზედ, დანარჩენები გადაცვივდნენ მტკვარში, რომ თავი როგორმე დაეღწიათ, მაგრამ იქ უფრო ბევრნი დაირჩნენ და მათი გვამები წყალს ტფილისამდინაც კი მოჰქონდა. ოსმალნი უფრო ძალიან დაზარალდნენ, მარტო ტყვედ ორასი კაცი ჩაუვარდა რუსებს ხელში.

ლეკებს ვაჟკაცობის სახელი გაუტყდათ. მაგრამ იმათ ერთხელ კიდევ სცადეს თავის ძალა, რომ თავიანთი ჩამქრალ დიდება კვალად აღედგინათ და ამის გამო ხელ-ახლად შეესივნენ ქართლს. იგივე მაიორი სენნენბერგი დაუხვდა მტკვრის ნაპირს და ფიცხელი ომი აუტეხა. ომი ქართველმა ცხენოსანმა ჯარმა დაიწყო, მაგრამ ლეკებმა მათ მალე დაატოვებინეს ბრძოლის ველი და ამით წაქეზებული მტერი ახლა რუსის ჯარს მიესია. მათი უგუნური გულადობა აღმატებოდა ყოველსავე, რაც კი შეიძლება კაცმა წარმოიდგინოს, მაგრამ ეს იყო უკანასკნელი სულის კვება მათის მხეცურის ენერგიისა, უკანასკნელი შუქი მათის დიდებისა, რომელიც ერთს დროს ლეკების დროშას აბრწყინვალებდა. მაგრამ რაკი ლეკები ამითაც ვერაფერს გახდნენ და რუსის ჯარს ფეხი ვერ მოაცვლევინეს, მაშინ კი შედრკნენ, აირივ-დაირივნენ და გაიქცნენ, სამასი მკვდარი დასტოვეს ბრძოლის ველზედ,

ჩვენნი ჯარის გულადობამ, — სწერდა ამის შესახებ პოტემკინს ბურნაშევი, — უნდა დაარწმუნოს მეფე და ყველა ქართველი თუ რა ბედნიერებაა მათთვის რუსეთის მფარველობას ქვეშ ყოფნა“.

რუსების გამარჯვებამ ქართლსა და კახეთში კავკასია ვერ დაამშვიდა, საქართველოს თავზედ კვალად გროვდებოდა შავი ღრუბლები. აგვისტოში ყოველის მხრიდან მოდიოდა ხმები, რომ სამზღვრებზედ დიდძალი მტრის ჯარი გროვდებოდა. ახალციხეში ლეკები და ოსმალნი შეიკრიბნენ, დაღისტნიდან ავარიელი ომარხანი მოდიოდა; შინაური ლეკებიც ღელავდნენ და უნდოდათ საქართველოს გასდგომოდნენ. ჯაშუშებს მოჰქონდათ ეს ამბები და ურჩევდნენ ქართველებს თავიანთ თავი და ცოლშვილი გადაერჩინათ. ყველაზედ ძალიან უფრო ავარიის ხანისა ეშინოდნენ, რადგანაც, როგორც ამბობდნენ, ხუთმეტი ათასი კაცით აპირებდა შემოსევას საქართველოში ირაკლი განწირულებას მიეცა. იგი სამზღვრების დაცვაზედ აღარა ფიქრობდა, მცხოვრებლებს უბრძანა ოთხს ადგილას მოეყარათ თავი და მხოლოდ ამ ოთხი ადგილის დაცვაზედ ზრუნავდა. ეს ადგილები იყო: ტფილისი, გორი, თელავი და სიღნაღი. ბურნაშევემა ორივე ბატალიონს ტფილისში მოუყარა თავი და აქედან უნდოდა იქით გაელაშქრა, საითაც გაჭირვება იქნებოდა.

რუსეთისა და კავკასიის სამზღვარზედ ისე ცოტა ჯარი იდგა რუსისა, რომ იქიდან ჯარის მოშველება ყოველად შეუძლებელი იყო. პოტემკინს კი საქართველოს მდგომარეობა ძალიან აწუხებდა. ჩეჩენებს და ყაბარდოელების აჯანყების გამო საქართველოსკენ მომავალი გზები შეიკრა და აქ მყოფი ჯარის თავის ანაბარად იყო დარჩენილი.

დიდი ხნის მოლოდინის შემდეგ, 16 სექტემბერს 1784 წელს ტფილისში ამბავი მოვიდა, რომ ავარიის ხანი ალაზნის ნაპირზედ მოვიდაო. ბურნაშევი თავის ჯარით მაშინვე სიღნაღში წავიდა და ურჩევდა ირაკლის — წყალში გამოსვლის დროს ლეკებს თავს დასხმოდნენ. მაგრამ ირაკლიმ ვერ გაბედა გამაგრებული სიღნაღის დატოვება, მაშინ ომარხანი არხენად გამო-

ვიდა ალაზანში და პირდაპირ ტფილისისკენ გამოსწია, სილნალის ციხეში გამაგრებულს ქართველების ჯარს ყურადღებაც არ მიაქცია. ომარხანის ასეთმა უშიშარმა საქციელმა ირაკლის სულ გაუცრუა დაწყობილობა და იძულებული შეიქმნა საჩქაროდ ტფილისს მოშველებოდა. მაგრამ როგორც კი ბურნაშევი მოუახლოვდა ავლაბრის ხიდს, ომარხანი სხვა გზით გატრიალდა და ქართლისკენ გაეშურა, გზა-და-გზა ყველას ხოცავდა, იკლებდა და ზოხრებდა. ამ ამბავმა ისე საშინლად შეაშინა ქართველების ჯარი, რომ დასაზვერავადაც ველარ გაბედეს მტრის უკან დადევნება, დიდის სასყიდლით დაიჭირავეს კაცები საჭირო ცნობების შესაკრებად, ეს დაჭირავებული კაცები მთებზედ აღიოდნენ და იქიდან ზვერავდნენ მტერს, დალამებისას მეფესთან მიდიოდნენ ამბავის მისატანად, — რასაკვირველია ეს კაცები წამდვილს ცნობებს არ მოიტანდნენ და, თუ მოიტანდნენ, იმასაც დაგვიანებულს, რადგანაც სინამ ისინი მეფესთან დაბრუნდებოდნენ, ლეკები მთელს საქართველოს გარდი-გარდმო გადასთელავდნენ.

ბოლოს მტრის კვალი იპოვნეს. ავარიის ხანი იმერეთის სამზღვრამდინ მივიდა და აბაშიძეების ციხეს ვახანს შემოერთა, ეს ამბავი ირაკლის შეატყობინეს. რუსის ჯარი მშინვე იქით გაეშურა, მეფის ჯარიც აქეთ-იქიდან მოგროვდა. როდესაც ბურნაშევი სურამში მივიდა, ომარხანი ისევ ციხესთან იდგა. რაკი ციხის აღების ღონე არა ჰქონოდა, ომარს ორჯელს დამოდა მისი აფეთქება, მაგრამ ვერ მოეხერხებინა. მაშინ თავად აბაშიძეს შეერიგებაზედ დაუწყო მოლაპარაკება; მაგრამ მივიდა თუ არა აბაშიძე ხანის ბანაკში მოსალაპარაკებლად, მაშინვე ტყვედ დაიჭირეს. ომარმა ასეთის მუხთალის საქციელით მაინც ვერ დაიმორჩილა ციხეში გამაგრებულნი, იმათ უფრო მეტად დაუწყეს ბრძოლა. რუსის ჯარს დიდი მანძილი აღარ ჰქონდა ციხემდინ გასავლელი, რომ ირაკლს ამბავი მოუვიდა. ციხე მტერს დამორჩილდაო. როგორც აღმოჩნდა, დამორჩილების მიზეზი ისა ყოფილიყო, რომ ლეკები მოხუც აბაშიძეს ყოველ დღე თურმე სტანჯავდნენ და მეციხოვნეთ შორიდან

აცქერინებდნენ. მათ აღარ უნდოდათ მისი ტანჯვისათვის ეცქირნათ და მტერს ციხის კარები გაუღეს, ლეკებმა ისინი სულ ერთიან ამოწყვიტეს და ციხე ძირიანად დაანგრის. ვახანის ციხის აღებამ ირაკლი ისე საშინლად შეაწუხა, რომ მტერს თავი დაანება და უბრძანა ჯარს უკან დაბრუნებულიყო. ლეკებმაც დაუტევეს ქართლი და თავის ნებით წავიდნენ.

მთელი საქართველო ისე იყო აოხრებული და დანგრეული, რომ შაჰ-აბასის შემდეგ იგი ასეთს მდგომარეობაში არასდროს აღარა ყოფილა. მეფის მწუხარებას კიდევ ის უფრო აორკეცებდა, რომ დედოფალი დარია საქართველოს ახალს უბედურებას სულ რუსების აქ შემოსვლას აბრალებდა. ბევრი სხვა თავადებიც დედოფლის აზრისანი იყვნენ, — და ეს უდიდესი დანაშაული მარტო ირაკლის ატყდებოდა თავს.

ამ დროს რუსეთს მეორედ მოუხდა ოსმალოსთან ომი და მთელი თავის ყურადღება დუნაის მიაპყრო. თუ, ვინცობაა, მტერი ხელ-ახლად შემოესევოდა საქართველოს, ორი ბატალიონი რუსის ჯარისა ვერაფერს გახდებოდა და მხოლოდ მსხვერპლი შეიქმნებოდა ამ შემოსევისა. და რადგანაც ჯარის მომატება რუსეთს აღარ შეეძლო, ამისათვის ბურნაშევს ბრძანება მოუვიდა ტფილისი დაეტოვებინა და რუსეთის სამზღვარზედ დამდგარიყო. ამავე დროს პოტემკინის მიერ საქართველოსკენ მომავალ გზაზედ აშენებული სიმაგრენი სრულიად დაანგრის.

თუმცა რუსეთს გაუცრუვდა პირველი გულის წადილი; რომ საქართველოში მკვიდრად და საბოლოოდ მოეკიდებინა ფეხი, მაგრამ ეს წადილი იმის მომასწავებელი იყო, რომ რუსეთი მალე დაიმორჩილებდა მთელს კავკასიას და ასეც მოხდა იმპერატორი პავლეს მეფობაში. „მხოლოდ ესღა დაგვრჩენია სათქმელად, — ამბობს ფადეევი თავის თხზულებებში „წერილები კავკასიიდან“, — მადლობა ღმერთს, რომ კავკასიის დაპყრობა მოხდა სწორედ პავლეს მეფობის დროს. თუ რომ სამი-ოთხი წელიწადი კიდევ დაგვეგვიანა, — სამართლიანად დასძენს იგი: — მაშინ ალექსანდრეს მეფობის პირველს ხანებში, როდესაც ევროპაში განუწყვეტელი ომები იყო და ბევრი სამეფოს ბედ-ილ-

ბალი სწყდებოდა, ჩვენ კავკასიისათვის აღარ გვეცლებოდა. 1815 წლიდან ვი ამ ქვეყნის ყოველი ჩვენი ხელის წაჭანება ევროპაში ერთს ალიაქოთს ასტეხავდა და კავკასიის საქმედ გადაიქცევოდა.

საქართველოს უკანასკნელი უბედურება

(ალა-მაჰმად-ხანი)

საქართველომ თავის ათასი წლის ისტორიულ ცხოვრების განმავლობაში ბევრი უბედურება გამოსცა და უკანასკნელი უბედურება ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევა იყო, 1795 წელს. როდესაც ამ შემოსევამდინ ათი წლის წინად საქართველო რუსეთის მფარველობის ქვეშ შევიდა, თვითონ სპარსეთიც, რომელიც აქამდინ საქართველოს ბედს განაგებდა, დიდ გაჭირვებულს მდგომარეობაში ჩავარდა: მოკვდა თუ არა შაჰ-ნადირი, მაშინვე დაიწყო შინაურობაში შფოთი და ამბოხება და საქართველოს მეგობარი ქერიმ-ხანის შემდეგ ხომ უფრო გაძლიერდა ეს ამბოხება. სპარსეთის ტახტის მოცილეთა შორის ყველაზედ უძლიერესი იყო ალა-მაჰმად-ხანი, რომელიც 90 წლებში შეიქმნა ერთად ერთი მბრძანებელი ირანისა. დაჯდა თუ არა სპარსეთის ტახტზედ, მაშინვე ის მოაგონდა, რომ საქართველო სპარსეთის გავლენის ქვეშ აღარ იმყოფებოდა. რუსეთიც კარგად იცნობს ამ ხანს იმ ვერაგულის საქციელით, როგორც იგი მოექცა ვოინოვიჩს.

ექვი არ არის, რომ ალა-მაჰმად-ხანი აღმოსავლეთის ქვეყნების მეფეთა შორის ერთი შესანიშნავი მეფეთაგანი იყო; მაგრამ არც ის არის საექვო, რომ იგი საშინელი კაცი იყო და თითქო ბედს იმისთვის მოემზადებინა, რომ კაცობრიობა სძულებოდა ერთს დროს იმის პაპა, გილანის ხანი, შაჰ-ნადირს მოეკლა, თვითონ ალა-მაჰმად-ხანი გაესაჭურისებინა ღ სპარსეთის სასახლეში საბრალო ცხოვრებას ატარებდა. აქ მის გულში თანდა-

თან ღვივდებოდა და ძლიერდებოდა მძულვარება და სხვა-და-სხვა ოცნება. რაკი ღონე არა ჰქონდა თავის მტრობა პირდაპირ გამოეცხადებინა, იგი ჯერ ისევ ბავშვობაში ჯიბეში დანას ატარებდა და როგორც კი დროს იპოვდა სასახლის ძვირფას ხალიჩებს სჭრიდა და ყველაფერს აფუჭებდა, რომ ამით მაინც ევნო საზიზღარი შაჰისათვის. როდესაც შემდეგ ეს ძვირფასი განძეულობა იმის ხელში გადავიდა, დააცქერდებოდა ხოლმე მათ და იტყოდა: „ვნანობ, რომ მაშინ ასე ვიქცეოდი, — სულელი ვიყავ, ვერ მივხვდი მომავალში რა იქნებოდაო“.

საქართველოს მემკვიდრეთა თქმულობით, მას სახეზედვე ეტყობოდა თურმე, რომ პირ-მქუში და ბოროტი ხასიათის კაცი იყო, დაბალი ტანისა და ხმელ-ხმელი, უწვერო სახე მოღმეჭილი ჰქონდა, მტარვალობა და სისხლის-მსმელობა ემჩნეოდა. მისი ღრმად ჩაცვივნილი და სისხლ-მორეული თვალები აშტკიცებდნენ, რომ მისი დამჰქნარი გული ბუნების წინააღმდეგ ვნებათაგან იყო შეპყრობილი. იგი თავის მტარვალობით სპარსეთის ყველა შაჰებს აღემატებოდა და სიტყვა შებრალება, პატიობა ანუ კაცთ-მოყვარეულობა თავის დღეში არ ამოსულა ამ გასაჭურისებულ შაჰის პირიდან. ამასთანავე იგი იყო არა ჩვეულებრივის ჭკუისა, რკინის ხასიათისა და ყოვლის შთანთქმელი ზვავის გულის მექანიკა.

როდესაც ყველა თავის მეტოქენი დაამარცხა, ალა მაჰმად-ხანი იმაზედ კი არა ფიქრობდა, რომ ტახტზედ ფეხი მოემარებინა, არამედ იმაზედ, რომ სპარსეთისათვის დაებრუნებინა ყოველივე ის, რაც შინაობაში არეულობის დროს დაეკარგა, მან ფიცი დასდო არ მიეღო შაჰის ტიტული იქამდინ, ვიდრე მთელი ირანი მის მბრძანებლობას არ აღიარებდა. იგი საქართველოსაც თავის სახელმწიფოს გამდგარ ნაწილად სთვლიდა და დასჯას უპირობდა, განსაკუთრებით უფრო რუსეთთან კავშირის შეკვრის გამო, ამ უბედურობის მოლოდინს უფრო ის გარემოება აძლიერებდა, რომ ირაკლიმ გაბედა და დაამარცხა ალა-მაჰმად-ხანის ჯარი, ერევნის ასაღებად გამოგზავნილი. საქართველო კი ისე მოუშზადებელი არას დროს არა ყოფილა.

ომისათვის, როგორც ეხლა. როდესაც 1783 წელს საქართველო რუსეთის მფარველობას ქვეშ შევიდა, რუსის ჯარი დიდხანს აღარ დარჩენილა აქა, თვითონ რუსეთს რომ აუტყდა ოსმალებთან და აქ მყოფი თავის ჯარი გაიყვანა. შინაურობაში ისევ არეულობა და ამბოხება ჩამოვარდა. ირაკლიმ სამჯერ შეირთო ცოლი და უკანასკნელ ცოლებთან ნაყოლმა შვილებმა, დარია დედოფლის ჩაგონებით, არივ-დარიეს ქვეყანა და ტახტის მემკვიდრეობაზედ ჩხუბი დაიწყეს; რასაკვირველია, ასე არეულ-ღარეული ქვეყანა შაჰს წინააღმდეგობას ვეღარ გაუწევდა. შაჰი შემოვიდა საქართველოს მომიჯნავე სახანოებში, ბევრმა მათგანმა წინააღმდეგობა ვერ გაუწია რანის ძრისხანე მბრძანებელს და დამორჩილდა. მხოლოდ ყარაბაღის ბატონმა იბრაჰიმ-ხანმა არ მიიღო შაჰის ელჩები, შუშის ციხეში გამაგრდა და საბრძოლველად მოემზადა.

შუშის ციხე ძლიერ მაღალი ზემაგარი იყო, ფრიალო კლდეებ შორის აშენებული, მარტო ერთი ვიწრო გზა ჰქონდა მისასვლელი, პირდაპირ ომით იმის აღება თითქმის არ შეიძლებოდა. მაღლა მთის წვერზედ აშენებული ხანის სასახლე მშვენიერს არე-მარეს გადმოჰყურებდა: სამხრეთით დაჰყურებდა ტყით შემოსილ მთებ შუა მდებარე შინდორს და ცხელს მდელოებს მდინარე არაქსამდინ, რომელიც გველივით მიიკლავნებოდა; ჩრდილოეთით ბრწყინავდნენ თოვლით მოსილი მთები, ეს ბუნებითი მიჯნები კურთხეულის ივერიისა. ხანიც და ყარაბაღელებიც სამართლიანად ამპარტავნობდნენ თავიანთი მაგარის ციხით და დასცინოდნენ აღა-მაჰმად-ხანის ტრაბახობას, რომელსაც ერთხელ ეთქვა, რომ ჩემი ცხენოსანი ჯარის მათრახებით მთლად ავაფსებ შუშის ხეობასაო.

ყარაბაღის ხანის ამბავმა დიდ ხანს არ შეაჩერა აღა-მაჰმად-ხანის შემოსევა. რაკი ნახა, რომ შუშის მაგარი ციხის აღება არ შეიძლებოდა, შაჰმა მას თავი დაანება და პირდაპირ საქართველოსკენ გამოსწია. განჯა და ერევანი, რომელნიც წინად საქართველოს მეფეს ეკუთვნოდნენ, ეხლა შაჰის დროშას ქვეშ დადგნენ, რაც კი გზაზედ ხვდებოდა შაჰის ძლიერ-მო-

სილს ჯარს, ყველას იმორჩილებდა, ვინც არ ემორჩილებოდა ხოცავდა და ცეცხლს უკიდებდა. თუმცა ეს ასე იყო, მაგრამ ირაკლიმ ყოველივე მოთხოვნილება შაჰისა უარჰყო და საომრად ემზადებოდა.

10 სექტემბერს 1795 წელს ალა-მაჰმად-ხანმა ჭფილისზედ შვიდი ვერსის მანძილზედ დაიბანაკა.

შაჰის მოწინავე ჯარს ქართველები კრწანისის მინდორზედ შეხვდნენ და ძალიან დაამარცხეს. ტფილისიდან აქეთ-იქით გაგზავნეს მახარობლები, რომ გავიმარჯვეთო. ხალხი მხიარულობდა; მაგრამ სიხარული ჯერ ადრე იყო, რადგანაც ამ დამარცხებამ ვერ დააბრკოლა მტერი და მეორე დღესვე წინ წამოვიდა ქალაქის ასაღებად.

ტფილისის კედლებზედ ოც და თხუთმეტამდინ ზარბაზანი ეწყო და ისე იყო გამაგრებული, რომ შეეძლო მტრისთვის დიდი წინააღმდეგობა გაეწია და დიდ ხანს მაინც არ დამორჩილებოდა. შინაური განხეთქილება ხელს უცარავდა ერთობას, რომელიც ასე საჭიროა ამისთანა გაჭირვებულს დროს: ბატონიშვილები ეჯიბრებოდნენ მამას და არ იძვრებოდნენ საუფლისწულო ადგილებიდან სატახტო ქალაქის მოსაშველებლად, თუმცა მამა მათ მოშველებას სთხოვდა. ქალაქის მცხოვრებლებს კი შიშის ზარი დასცა დედოფლის მოუფიქრებელმა საქციელმა. როდესაც ხმა გავარდა, რომ მტერი შემოსევას აპირობსო, ხალხი შეიკრიბა სასახლის წინ და ევედრებოდა მეფეს არ დაეტოვებინა ქალაქი და მტრისთვის არ მიეცა ასაკლებად, ამასთანავე პირობას აძლევდა, რომ უკანასკნელ სულის ამოსვლამდინ ვიბრძოლებთო; მეფეც დაჰპირდა თქვენთან ერთად მოვკვდებიო და ყარაულები დააყენა, რომ ქალაქიდან არავინ გასულიყო. მაგრამ დედოფალს დაახლოვებულმა პირებმა ურჩიეს ქალაქიდან გასვლა და იმანაც აიღო მეფისგან ნება და თავისთან ერთად ათიოდე სხვა დიდ-კაცის სახლობაც გაიყვანა. ხალხმა რომ გაიგო ესა, იფიქრა—ალბად მეფეს აღარ შეუძლიან ქალაქის დაცვა, რომ თავის სახლობა გახიზნაო და

თვითონაც აქედ-იქიდ გაიქცა. თოაკლის სულ მცირე ჯარი-ლა შერჩა ქალაქის დასაცველად.

შაჰი კი ფიქრობდა ტფილისი ადვილად არ დამნებდებოა. სპარსეთის ჯარს რომ უსაათოდ გაემარჯვნა, შემდეგი საშუალება იხმარა. მას ყოველთვის თავისთან ჰყავდა ხოლმე ექვსი ათასი ცხენოსანი თურქმენი, ამათა და სპარსელებს საშინლად სძულდათ ერთმანეთი, თუმცა კი სჯული ერთი ჰქონდათ. ალა-მაჰმად-ხანმა ისარგებლა ამ გარემოებით, თურქმენები უკან დაუყენა თავის ჯარს და უბრძანა ეცემათ და მოეკლათ ყველა სპარსელი, რომელიც კი გაქცევას გაბედავდა. ამ ბრძანებამ ძალიან ასიამოვნა თურქმენები და დიდის გულმოდგინებით ასრულებდნენ შაჰის ბრძანებას. რასაკვირველია, სპარსელები უკან დაწევას ვეღარა ჰბედავდნენ, რაკი იცოდნენ, რომ იქაც სიკვდილი მოელოდათ.

ბატონიშვილი იოანე თავის მოწინავე ჯარით რამდენსამე საათს მაგრად იღგა ამორჩეულს ადგილზედ და ბევრი ჯარიც დაეხოცა, რისა გამოც უკან დაწევა დაიწყო, მაგრამ ამ დროს ბატონიშვილი ვახტანგი მიეშველა ფშაველებისა და ხევსურების რჩეული ჯარით, მოწინავე ჯარმა ხელ-ახლად დაიწყო ბრძოლა; რადესაც ამ ჯარს მეფის ბრძანებით მაჩაბელიც მიეშველა თავის ჯარით, მაშინ თვითონ ეს ჯარი მიეტია სპარსელებს. ეს მაჩაბელი თავის დროს შესანიშნავი პოეტი-საზანდარი იყო. მან დაუკრა ჩონგური, ზედ გულის ასაძგერი ლექსი დამღერა და ისეთის სისწრაფით მიესია სპარსელებს თავის ჯარით, რომ მტრის დროშებამდინ მივიდა და რამდენიმე კიდევ წამოიღეს. ყოველივე ეს თავის თვალთ ნახა ალა-მაჰმად-ხანმაც და სთქვა: „მე არ მახსოვს, რომ რომელიმე ჩემი მტერი ასეთას გმირობით შემბრძოლებოდესო“. მან წინ წამოაყენა აქამდინ რეზერვში მდგომი მაზანდარანის ქვევითა ჯარი და უბრძანა იერიშით მისვლა. ირაკლიმაც შეიყვანა ომში თავის რეზერვის მცირე ჯარი და მომეტებული მათგანი ამ ურიცხვ მტერთან საშინელს ბრძოლაში დაიხოცა.

ბრძოლამ დილიდან ხშირ-ბინდამდინ გასტანა. სამჯერ გადაყარეს სპარსელები ტფილისის კედლებიდან და სამჯერვე ხელ-ახლად იერიში მიიტანეს, ვიდრე ქართველებმა უკან დაწვეა არ დაიწყეს. მწუხარებისგან ირაკლის აღარ უნდოდა ბრძოლის ველი დაეტოვებინა.

— ყველა შენმა ქვეშევრდომმა იცის შენი გულადობა და ისიც იცის, რომ შენ მზადა ხარ მამულისათვის თავი დასდო, — უთხრეს მხლებლებმა: — მაგრამ თუ რომ მუხთალმა ბედმა გვიღალატა, შენის დაღუპვით მაინც უფრო ნულარ გაახარებ მტერსა.

მეფე ყურს არავის უგდებდა; სპარსელებმა კი ირაკლის უკანდანაც მოუხარეს და მთებისკენ მიმავალ გზებს იჭერდნენ, რომ ჯარს გაქცევა აღარ შესძლებოდა. მაშინ ირაკლი ხმა-ამოუღებლივ ეკვეთა მტერს განწირულებით და უსათუოდ დაიღუპებოდა, თუ რომ შვილის-შვილს არ დაეხსნა თავის სახელოვანი პაპა. სამასი ცხენოსანი ქართველით ბატონიშვილი იოანე შევარდა მტრის გუნდში და მეფე ირაკლი თითქმის ხელიდან გამოასტაცა მას. მეფის წასვლით ბრძოლა არ შეწყვეტილა. ბატონიშვილი დავითი დიდ ხანს ებრძოდა და აჩერებდა სპარსელებს ვიწრო ადგილებსა და ქუჩებში, მაგრამ როდესაც დაინახა, რომ მეფისგან დატოვებულს ქალაქს სპარსელები იჭერდნენ, მაშინ იმანაც ქართველების უკან ასკნელ ჯართან ერთად დაუტევა ბრძოლის ველი და ჩრდილოეთისკენ დაიწია, რომ მთა-მთა წასულიყო იმ გზით, რა გზითაც თვითონ ირაკლიც წავიდა.

აღა-მაჰმად-ხანმა დაიჭირა ტფილისი და მისმა ჯარმა ლტოლვით ქართველებს მცხეთამდინ დასდია, სადაც სპარსელებმა ქვა-ქვაზედ აღარ დააყენეს; მხოლოდ შესანიშნავი ტაძარი — ეს უძველესი ნაშთი საქართველოს წარსულის დიდებისა, გადარჩა დანგრევას ნახჩევნის ხანის წყალობით. — „არ უნდა შევმწიკვლოთ წმინდა ადგილნი და საფლავნი მეფეთა“, უთხრა მან თავის ჯარს და ტაძარი დანგრევას გადარჩა.

ტფილისი კი, თავის სასახლეებით და დიდებულის ტაძრებით, მხოლოდ ნანგრევებს წარმოადგენდა. ამბობენ, რომ ალა-მაჰმად-ხანმა პირველად ხელი არ ახლო ტფილისის შესანიშნავ აბანოებს, რომელნიც ასე ძალიან მოსწონდა შაჰ-აბასს, შაჰმა იბანავა კიდევ და იმედი ჰქონდა, რომ სნეულებისაგან გაიკურნებოდა; მაგრამ რაკი ვერ გაიკურნა, გაბრაზდა და უბრძანა ეს აბანოებიც ძირიანად დაენგრიათ.

ტფილისის მცხოვრებლები საშინლად დასტანჯეს და აწამეს. ტფილისის მიტროპოლიტი სასულიეროს წოდებით სიონის ტაძარში ჩაიკეტა, მაგრამ სპარსელებმა კარები შეამტვრიეს, ხატები დასწვეს და გაძარცვეს, მღვდლები დახოცეს და მიტროპოლიტი თავის სახლის აიენიდან მტკვარში გადააგდეს. ექვსი დღის განმავლობაში, თერთმეტიდან ჩვიდმეტ სექტემბრამდინ, სპარსელებს აღარა გადაურჩათ-რა ქალაქში შეუმსრავი და შეუმწიკვლელი: ქალებზედ ძალას ხმარობდნენ, ტყვეებს ხოცავდნენ, ბავშვებს შუაზედ სხვეპავდნენ და ამით ამოწმებდნენ თავიანთ ხმლების სიბასრეს. ივერიის მღვთის-მშობლის ხატიც არ გადაურჩათ შეუგინებელი: იგი დაასვენეს ავლაბრის ხიდზედ და ქართველებს ძალას ატანდნენ სასაცილოდ აეგდოთ იგი, თავიანთ ბრძანებებს ურჩებს მტკვარში ჰყრიდნენ, ასე რომ მტკვარი დამრჩვალნი კაცებით შეგუბდა. ოც და სამი ათასი ქართველი ტყვედ წაიყვანეს სპარსეთში.

ალა-მაჰმად-ხანის მეისტორიე ამბობს, რომ ტფილისის აოხრების დროს სპარსეთის გულადმა ჯარმა უჩვენა ურწმუნო ქართველებს ნიმუში ტანჯვისა, როგორსაც უნდა მოელოდნენ განკითხვის დღესაო.

გარდმოცემა ამბობს, რომ ტფილისის აკლების დროს ორმოც და ათი ქართველი, რომელთაც ქალაქიდან გაქცევა ვერ მოასწრეს, შეეფარა წმინდა მამა დავითს და ამ წმინდა მთაზედ— ვინ იცის, იქნება იქაც, სადაც ეხლა გრიბოედოვის საფლავია— გადარჩნენ მტრის ხელით სიკვდილს და ტყვეობას. სპარსელებმა მთელი ქალაქი აიკლეს და რაღაც განგებით არც ერთხელ არ ავიდნენ მთაზედ, სადაც ძველი მონასტერია აშენებულია.

მაშინ როდესაც მძარცველების ხარბი თვალი სწორედ ამ მონასტერს უნდა მიეპყრო. ვინ იცის, იქნება სპარსელებს ეგონათ, რომ იქ ქართველების ჯარი იქნებოდა ჩასაფრებული; როგორც უნდა იყოს და ამ წმინდა ადგილმა შეიფარა და გადაარჩინა სიკვდილს ყველა ისინი, რომელნიც მას ჰხადიდნენ თავიანთ მფარველად.

ამბობენ იმასაც, რომ ალა-მაჰმად-ხანისაგან ტფილისის აღების დროს დაიღუპა საქართველოს გამოჩენილი საზანდარშიმგოსანი საათნავა. ამ ასის წლის წინად, ძველს ტფილისში, საათნავას სახელი ყველგან ქებით იხსენებოდა, სასახლეშიაც და ღარიბი კაცის სახლშიაც. იგი იყო ერთი ღარიბი სომეხი, ხელობით ფეიქარი და გულით კი საზანდარი; ყმაწვილობაში მოქეიფე მგოსანი იყო, მოხუცებაში—განდეგილი და სიკვდილის დროს ნამღვილი ქრისტიანი, მას ჯვარი ეჭირა ხელში, როდესაც სჯულის მტრებმა შიგ ეკლესიის კარებში მოჰკლეს. თათრის მეიდნის თავზედ სდგას სომხის ეკლესია, რომელსაც ციხის ეკლესიას ეძახდნენ, ამისთვის რომ ტფილისის ციხის შიგნით იმყოფებოდა. ამ ეკლესიის გალავანში, სადაც ეხლა ამქარი იკრიბება სავაჭრო პირობათა დასადებად, 1795 წელს დაშარხეს ოთხმოცი წლის საათნავა. „ამაოდ დავუწყებთ ძებნას მის საფლავის ქვას, ამბობს გარდმომცემი ამ ლეგენდისა,—მაგრამ იცოდეთ კი, რომ მისი სახე და იქნება იმის ხმაც თვალწინ უდგიათ იმ ძველ კაცებს, რომლებისთვისაც ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევა ჯერ კიდევ გარდმოცემა ანუ ძველი ამბავი არ არის“. როდესაც ტფილისი აიღეს საათნავა ეკლესიაში ლოცულობდა, გაიგო თუ არა მტრის მოახლოვება, აიღო ჯვარი და წავიდა მტრის მისაგებებლად, რომ კარებში შეეჩერებინა. მის გულიდან აღმოხდა ორი სტრიქონი ლექსი თათრულს ენაზედ:

არ ვულალატებ ჩემსა იესოს,
არ დავუტოვებ ტაძარსა წმინდას.

ესენი იყვნენ საათნავას უკანასკნელი სიტყვები.
გუდლოვიჩისგან გამოგზავნილი რუსის ორი ბატალიონი

სირახნევის უფროსობით საჩქაროდ მოდიოდნენ საქართველოსკენ, ირაკლის მოსაშველებლად. ხმა დავარდა, რომ, როცა ეს ჯარი მთებზედ გადმოვიდა, შაჰმა საქართველო დაუტევა და მულანლოს მინდვრებში დაბანაკდაო. რუსები დუშეთს აღარ გამოსცილდნენ და, როდესაც ზუბოვის ლაშქრობა გათავდა, ისინიც გიორგიევსკში დაბრუნდნენ.

საქართველოს სამეფოს აოხრების შემდეგ ალა-მაჰმად-ხანი სპარსეთში დაბრუნდა. კარის-კაცნი ურჩევდნენ ირანის გვირგვინი დაედგა თავზედ. შაჰმა ჯარის უფროსნი შეჰკრიბა, გვირგვინი აიღო, მათ წინაშე გამოვიდა და ჰკითხა: გსურთ თუ არა, რომ ეს გვირგვინი თავს მიშვენებდესო. „ნუ დაივიწყებთ, — უთხრა მან: — რომ ამ გვირგვინის დადგმის შემდეგ უფრო დიდი შრომა მოგელით. მე არასოდეს არ დავთანხმდები ამ გვირგვინის დადგმაზედ, თუ რომ ისეთი ძლიერი არ ვიქნები, როგორც არც ერთი შაჰი. სპარსეთისა არა ყოფილიყო“. ყველამ შეჰტიცეს — მთელს ჩვენს სიცოცხლეს მხოლოდ თქვენს გაძლიერებას შევწირავთო. ალა-მაჰმად ხანმა მხოლოდ მაშინ იკურთხა გვირგვინი, მაგრამ შაჰ-ნადირის ძვირფას გვირგვინის დადგმაზედ მაინც უარი განაცხადა, რადგანაც ამ გვირგვინს ოთხი აღმასის თვალი უჯდა და ეს ნიშნავდა ამ შაჰისაგან ოთხი სამეფოს დაპყრობას: ავგანისას, ინდოსტანისას, თათრისას და სპარსეთისას. მან დაიდგა მხოლოდ პატარა დიადემა და წელზედ სამეფო ხმალი შემოიკრა; ეს ხმალი ინახებოდა არდებილში და იღო მუსულმანთა წმინდანის საფლავზედ, რომელიც სოფლების გვარეულობის მამამთავარი იყო. სპარსეთის ყოველი შაჰი ვალდებული იყო იქ წასულიყო წმინდა იარაღის მისაღებად; ხმალს აკლდამაში სდებდნენ და მთელს ღამეს ევედრებოდნენ წმინდანს, რომ შემწე ყოფილიყო იმ შაჰისა, რომელიც ხმალს შემოიკრავდა. დილით შაჰი ხმალს იკრავდა და შიიტების სჯულის დასაცველად აღიჭურვებოდა.

ამის შემდეგ ალა-მაჰმად-ხანმა მალე გაილაშქრა ხორასანზედ, სადაც იმ დროს ხანად იყო ნადირ-მირზა, შვილის-შვილი შაჰ-ნადირისა, რომელიც საშინლად სძულდა ალა-მაჰმად-

ხანს. უნდა ვთქვათ, რომ შაჰ-ნადირის სიკვდილის შემდეგ ბევრი ძვირფასი საუნჯე გადავიდა იმის ნათესავების ხელში და სხვათა შორის ხორასნის ხანის უსინათლო მამის ხელშიაც. ალა-მაჰმად-ხანმა გასცა ბრძანება ეს ძვირფასი საუნჯენი დაებრუნებინათ, რადგანაც იგინი, მისი აზრით, სახელმწიფოს საკუთრებას შეადგენდა და ვინც არ დააბრუნებდა, იგი სამეფოს მოლალატე იქნებოდა; ეხლაც იმისთვის მიდიოდა ხორასანში. საომრად, რომ დაესაჯა თავის ბრძანების ურჩი კაცი და მისგან წაღებული საუნჯე ხაზინისთვის დაებრუნებინა. ნადირ-მირზა გაიქცა და დასტოვა თავის უსინათლო მამა შაჰ-როქი, რომ ქალაქი სპარსეთის მბრძანებლისთვის ჩაებარებინა. ალა-მაჰმად-ხანმა შაჰ-როქს დიდი ტანჯვა მიაყენა, რომ ეთქმევილებინა სადაც ჰქონდა ძვირფასი საუნჯე დამალული. რამდენსაც უფრო დიდს სატანჯელს აყენებდნენ, ისიც თანდათან უჩვენებდა კედლებსა და ქვებს, სადაც ძვირფასი საუნჯე ჰქონდა დამალული. როდესაც თავზედ ცომის გვირგვინი დახურეს და გამდნარი ტყვია შიგ ჩაასხეს, მაშინ გამოაჩინა ის არა-ჩვეულებრივი სიდიდის ლალიც, რომლის პოვნაც უფრო უნდოდა შაჰ-სუ და რომელიც ერთს დროს სპარსეთის გვირგვინს უჯდა შიგა. შაჰ-როქი ამ ტანჯვის დროს გადაიცვალა. შემდეგ ალა-მაჰმად-ხანმა უბრძანა დაენგრიათ ლუსკუმა შაჰ-ნადირისა, რომელიც მას საშინლად ეჯავრებოდა და სძულდა, ამ ლუსკუმას შიგნიდან ოქრო ჰქონდა შემოკრული. რაც კი იქ სიმდიდრე იპოვა, სულ ხაზინას დაუბრუნა, თვით შაჰ-ნადირის ძვლები კი თეირანში წააღებინა და თავის სასახლის აივან ქვეშ ჩააფლევინა. „როდესაც მე ფეხით ვთელამ ამ მტვერს, იტყოდა ხოლმე იგი: ჩემი გულის წყლოული ბევრად შემსუბუქდება ხოლმე“.

ალა-მაჰმად-ხანმა ხორასანში გაიგო, რომ რუსის ჯარი სპარსეთის სამზღვრებს შესეოდა. საქართველოს უბედურებით შეწუხებულმა და შაჰის მტარვალობით აღშფოთებულმა ეკატერინე დედოფალმა ზუბოვის სარდლობით გაგზავნა ჯარი, რომელმაც აიღო დარუბანდი, შამახია, ბაქო, სალიანი და განჯა. ასე ბრწყინვალედ დაწყობილი საქმე, სამწუხაროდ, მალე ჩაიშალა დედოფლის სიკვდილის გამო.

შაჰმა კარგად იცოდა, როგორი მტერიც იყო მისთვის რუსეთის იმპერია, ამისათვის რუსეთთან მოსალოდნელ ომის გამო ისეთ აზრს დაადგა, რომელიც მას დადს გამარჯვებას უქადდა. როგორც ამბობენ, მან შეკრიბა ჯარის უფროსნი და გამოუცხადა, რომ რუსებმა ჩემს საბრძანებელში შემოსევა გაბედესოდა შემდეგ უთხრა: „ჩემი გულადი ჯარი მათ წინ დაუხვდება; ჩვენ დავესხმით ზარბაზნით აგებულს კედლებს და მათ სახელოვანს ჯარს და ჩვენი ძლევა-მოსილის ხმლით შუა-შუა გავაპობთ“. ჯარის-კაცებმა მოუწონეს შაჰს გმირული გამბედაობა და ფიცი მისცეს, არც ერთს მათგანს სიცოცხლე არ დაეზოგნა, მაგრამ როდესაც ყველანი წავიდ-წამოვიდნენ, შაჰმა მიიხმო პირველი ვეზირი და ჰკითხა: „გაიგონე თუ არა ისა, რაც ჯარის უფროსებს ვუთხარიო“. ვეზირმა მიუგო გავიგონეო.

— „შენა გგონია მართლა ისე მოვიქცევი, როგორცა ვთქვი?“

— უსათუოდ, თუ რომ თქვენი სურვილი იქნება.

— ხაჯი, უთხრა შაჰმა გაჯავრებით:—ნუთუ მე შევცდი? ნუთუ შენც ისე სულელი ხარ, როგორც სხვანი? ისეთმა ჰკვირანმა კაცმა, როგორიც შენა ხარ, როგორ იფიქრე, რომ ჩემს თავს იმათ რკინის კედლებს მივუშვერ და ჩემს განუწყობელს ჯარს იმათს ზარბაზნებსა და განწყობილს ჯარს ამოვაწყვეტინებ? ჩემი საქმე მე უურო კარგად ვიცი. რუსების ტყვია არასოდეს ჩემამდინ არ მოაწევს და რუსებს ეჭირებათ მხოლოდ ის, რასაც იმათი ზარბაზნის ცეცხლი მისწვდება. იგინი დროს არ დაჰკარგავენ და საითაც უნდათ, იქით წავლენ, მაგრამ მე იმათ მხოლოდ გაოხრებულს უდაბნოს დავუტოვებ ყველგან.

შაჰს თავის განზრახვის ასრულება აღარ მოუხდა; რუსების ჯარი უკან დაბრუნდა. იმათმა ანაზდეულად უკან დაბრუნებამ ძალიან გაახარა ალა-მაჰმად-ხანი და მაშინვე გამოგზავნა საქართველოში ფირმანი, რომელსაც მთელი ქვეყანა უნდა დამორჩილებოდა“.

— „რუსები, სწერდა იგი:—ყოველთვის ვაჭრები ყოფილან, მაუდისა და ყირმიზის გამყიდველები, მაგრამ არასდროს

და არავის კი არ უნახავს, რომ იმათ შუბისა და ხმლის ხმარება სკოდნოდეთ. რადგანაც იმათ გაბედეს ჩვენს საბრძანებელში შემოსევა, ამისათვის ჩვენი უმაღლესი ფიქრი ის იყო და უბედნიერესი ჩვენი დროშა მხოლოდ იმისთვის გაფრიალდებოდა, რომ იგინი დაგვესაჯა, ამოგვეწყვიტნა. იმათ გაიგეს ჩვენი ასეთი განზრახვა და გაიქცნენ თავიანთ საზიზღარს ქვეყანაში“.

შურის მაძიებელს ხანს რუსების ჯავრის ამოყრა უნდოდა, ამისათვის 1797 წელს მთლად საქართველოში გავარდა შესაძრწუნებელი ხმა, რომ ალა-მაჰმად-ხანი ხელ-ახლად აპირობს შემოსევასაო. საბედნიეროდ, შაჰის მრისხანება მხოლოდ ყარაბაღს დაატყდა თავზედ. სპარსეთის მრისხანე მბრძანებელს ვერ მოენელებინა ის შეურაცხყოფა, რომელიც მას ულონო ხანმა მიაცენა და არ დამორჩილდა; სპარსეთის ჯარი მოედო არაქსის ნაპირებს და ყარაბაღის არე-მარეს დაუწყო აოხრება. იბრაჰიმ-ხანმა დაუტევა თავის სამფლობელო და ცოლშვილით და რამდენიმე ბევით გაიქცა. ორი ათასი ცხენოსანი კაცი თავიანთის საუკეთესო სარდლებით დაედევნა უკან იბრაჰიმ-ხანს; ჯარი მდინარე ტერტერში გასვლის დროს მოეწია, მაგრამ იბრაჰიმი ფიცხელად შეებრძოლა, დაამარცხა და თავს უშველა მთებში.

მაშინ ალა-მაჰმად-ხანმა უომროდ დაიჭირა ყარაბაღის სატახტო ქალაქი შუშა და ჩამოხდა ხანის მშვენიერს ერთს ოთახში, რომელსაც უცხო კაცის თვალი ვერ დაინახავდა. გულ-ჩათხრობილი და მოუწყობელი იყო ეს ოთახი; მხოლოდ ძირს იატაკზედ ეშალა ძვირფასი ხალიჩა, რომ დაგებულს თლილს ქვას შაჰის ფეხი არ დაჰკარებოდა, კედელთან შესანიშნავი საწოლი იდგა, რომელიც შაჰისთვის ლოგინიც იყო და სამეფო ტახტიც. ხშირის მარგალიტით და ძვირფასის თვლებით მოქარგული ფარდა საწოლის წინ ძირამდინ იყო ჩამოფარებული. ჩვეულებისამებრ შაჰი ამ ტახტზედ იჯდა ხოლმე მუხლ-მოკეცილი და ტანზედ ძვირფასი წითელი ფერის შალით გადაკრული ქურქი ესხა.

სასახლის წინ სპარსელები ირეოდნენ, მეიდანზედ კი შაჰას ცხენოსანი ჯარი იდგა. ყველგან მყუდროება იყო, ყველას ეში-

ნოდა ირანის მბრძანებელისათვის მოსვენება არ დაეთხო და მისი მახვილი ყური ხმაურობით არ გაეჭედნა. შუშა შეიქმნა იმის დამლუპველ ადგილად. აი ამაზედ ადგილობრივი გარდმოცემა რას მოგვითხრობს.

რვა დღე იყო, რაც შუშა დაეჭირათ. ერთს ღამეს, როდესაც ალა-მაჰმად-ხანი ლოცულობდა, მის ოთახში შევიდა მთლად სპარსეთის ცხენოსანი ჯარის უფროსი სადიხ-ხანი და კარებში ჩუმად დადგა. შაჰმა ლოცვა გაწყვიტა, სახეზედ საშინელი სიბრაზე და ბოროტება ეტყობოდა.

— „როგორ გაბედე, მონავ, ჩემთან შემოსვლა, როდესაც მე შენთვის არ დამიძახნია!“ ჰკითხა სადიხს.

— შენმა უღირსმა მონამ აღასრულა სურვილი თავის მბრძანებელისა, საფარ-ალიმ მითხრა შაჰი გიბრძანებსო, მიუგო მან და მძიმედ თავი დაუკრა.

შაჰმა საფარას დაუძახა.

— „მე შენ როდის გითხარი სადიხ-ხანს დაუძახე-მეთქი?“

— ამ ნახევარ საათის წინად.

— „სტყუი, ძაღლო!“ დაუყვირა ალა-მაჰმად-ხანმა და დამბახა პირ-და-პირ გულში დაუმიზნა, მაგრამ მალე ისევ ძირს ჩამოიღო...

— ვერ გაბედავს უბრალო მატლი იცრუოს ღვთისა და ქვეყნიური მზის წინაშე! იქნება ბოროტმა სულმა მოატყუა ჩემი ყური და მე ვერ გავიგე ბრძანება ჩემის მბრძანებელისა.

— „თუ შენს ყურებს სმენა დაჰკარგვიათ, მაშ ისინი ჩემთვის საჭირონი აღარ არიან... წადი! დაე მოგჭრან იგინი!“

საფარ-ალის მაშინვე მოსჭრეს ყურები.

ღამეა. შაჰის ოთახს ვერცხლის ლამპარი ოღნავ აშუქებს. შაჰი საწოლზედ წევს და არ სძინავს კი. უეცრად ჩურჩული და ჩუმე ტირილის ხმა მოესმა. შემკრთალმა თავის მოსამსახურეებს დაუძახა. საფარ-ალის თავი გასისხლიანებული ხელსახოცით ჰქონდა შეხვეული და აბას-ბეგს ნაცრის-ფერი ეღო, ორივეს საშინლად ეშინოდათ.

— „განა ტირილსაც ჰბედავ დედაკაცივით, უთხრა შაჰმა საფარას: — მაშინ, როდესაც კიდევ უნდა გიხაროდეს, რომ წყალობა მოვიღე და სიცოცხლე მოგანიჭე! შენ, აბას-ბეგ, შენ როგორღა გაბედე ჩემი საწოლის ახლო ჩურჩული და ამით ჩემი ძილის გაფრთხობა! თქვენ ორივე მეტნი ხართ ქვეყანაზედ და მზის ამოსვლის უმაღლვე არც ერთს თავი აღარ გებმით. თქვენსავით უვარგისნი რამდენიმე კიდევ არიან, ხვალ მე ყველას გავასამართლებ და მათის თავებით შამქორის მინარეთზედ უფრო მაღალს მინარეთს ავაშენებ. გაიგონეთ? წადით!“

პარასკევი დღე თენდება, იმ ღამეს მაჰმადიანები ჩვეულებისამებრ ლოცვაში ატარებენ და შაჰი იძულებული შეიქმნა თავის განაჩენის აღსრულება გადაედო. შაჰმა დაიძინა, მოსამსახურეებს კი არ ეძინათ, რადგანაც იცოდნენ, რომ შაჰის განაჩენი უეჭველად ასრულდებოდა. მხოლოდ გაუგებარი ის არის, როგორ მოხდა, რომ სიკვდილით დასასჯელი მოსამსახურეები იმ ღამეს ისევ შაჰთან დარჩნენ, მაგრამ იქნება ამის მიზეზი შაჰის ჭკუაზედ არევა იყო, როგორც უკვე ხალხში ხმა დადიოდა. მოსამსახურეებს ორში ერთი უნდა ამოერჩიათ: ან უნდა თავიანთ სიკვდილს მოლოდებოდნენ და ან შაჰი უნდა მოეკლათ. შაჰის მოკვლა არჩიეს. ხანჯლებით შეიარაღებული ორი მოსამსახურე ტალანში ჩუმად შევიდნენ და ფარჩის ფარდასთან დადგნენ, რომელიც შაჰის საწოლის წინ იყო ჩამოფარებული. ეტყობოდა სპარსეთის მბრძანებელს ღრმად ეძინა. ორივე მკვლელი სიფრთხილით შევიდნენ და საწოლის წინ შედგნენ. ხანჯალმა გაიღვა და ღრმად ჩაერჭო მძინარე შაჰის გულში.

შაჰმა წამოიწია, მიმქრალეებული თვალები მიაჩერა მკვლელს და წარმოსთქვა: „უბედურო! შენ მოჰკალ ირანი!“ და თავი მისი უნუგეშოდ დაეშვა ბალიშზედ.

მკვლელებმა შაჰის გვირგვინიდან ამოიღეს ძვირფასი თვლები, ნუხაში გაიქცნენ და შეკინის ხანს შეეფარნენ; აქედან დავარდა ხმა, რომ ორივე მკვლელი ამ ხანისგან იყვნენ მოყიდულნი. როდესაც ბანაკში შაჰის სიკვდილი გაიგეს, კარის

კაცებმაც ხელთ იგდეს შაჰის საუნჯე, ჯარმაც ისარგებლა რითაც შეეძლო, დაუტოვეს ყარაბალი და სპარსეთში წავიდნენ.

მოკლულს ალა-მაჰმად-ხანს თავი მოსჭრეს და იბრაჰიმ-ხანს გაუგზავნეს, რომელმაც ღირსეულის პატივით დამარხა სოფ. ჯარში, უთაო სხეული კი თეირანში გაგზავნა და იქ სპარსეთის შაჰთა შორის დამარხეს.

აი ასეთი ბედი ეწია ალა-მაჰმად-ხანს.

ალა-მაჰმად-ხანის სიკვდილთან ერთად არ იქნება არ მოვიხსენოთ სიკვდილი გამოჩენილის პოეტის ვაკათასი, რომელიც შაჰის შესევის დროს შუშაში ცხოვრობდა. მან ვერ მოასწრო იბრაჰიმ-ხანთან ერთად გაქცევა და ტყვედ ჩაუვარდა თავის მოსისხლე მტერს ალა-მაჰმად-ხანს.

ამბობენ, რომ შუშაში პირველად შესევის დროს ალა-მაჰმად-ხანმა უბრძანა ისე გაესროლათ ისარი, რომ მტრის ბანაკში ჩავარდნილიყო, ისარს ზედ ება ქალაღი, რომელზედაც შემდეგი სიტყვები ეწერა ლექსად: „ზეციური ქვათა მსროლელი მანქანა საშინელს ქვებს ისვრის და შენ კი სისულელით შუშის ციხეში ჩამჯდარხარ და გინდა ამით თავი გადაირჩინო...“ იბრაჰიმ-ხანის ისარმა ასეთი პასუხი მოუტანა: „თუ ის, ვინც მე მრწამს, ჩემი მფარველი იქნება, შუშასაც დაითარავს და ქვებს არ გაატეხინებს“. ალა-მაჰმად-ხანმა იკითხა, —ამ სიტყვების დამწერი ვინ არისო, მოახსენეს ვაკათიო; მაშინ მან დაიფიცა, რომ ვაკათის უსათოდ მოვკლავ, როგორც კი შუშას ავიღებო.

პოეტი და ერთი ყარაბაღელი სატანჯავად მიჰყავდათ. პოეტი გულ-დამშვიდებული იყო. მას თითქო გულმა უგრძნო, რაც მოელოდა, თავის უბედურების ამხანაგს მიუბრუნდა და უთხრა: „ჩემო მეგობარო, ეხლავე ვიწინასწარმეტყველებ, რომ მე ვერას დროს ვერა ვნახავ ალა-მაჰმად-ხანს და იმისგან ცუდს არაფერს მოველი; შენ შესახებ კი რა მოკახსენო“.

საღამოზედ ორივე ტყვე შუშაში მოიყვანეს, შაჰმა ყარაბაღელი მაშინვე მოაკვლევინა, ვაკათი კი ციხეში დააპატიმრებინა, რომ მეორე დღლით საშინლად ეწამებინა და ისე მოეკლა. მაგრამ იმ ღამეს საფარ-ბეიმ თვით შაჰი მოკლა და ვაკათი განთავისუფლდა.

მაგრამ პოეტს იქ დაემართა უბედურება, სადაც მას სრულიად არ მოელოდა. იბრაჰიმ ხანის ძმისწულმა, მუხამედ-ბეგმა ისარგებლა კანონიერი ხანის იქ არ ყოფნით და ყარაბაღის დაჭერა განიზრახა. ვაკაფიც იმათ რიცხვში ერია, რომელთაც კანონიერს ხანს არ უღალატეს, ამისათვის იგი თავის შვილით ერთად მოჰკლეს. შუშის ციხის გარედ, ერთ მალღობ მდებლოზედ, სადაც ხალხი დროს ატარებს ხოლმე, დღესაც უჩვენებენ მამა-შვილის საერთო საფლავს.

აღა-მაჰმად-ხანი დაიღუბა. მეორე წელიწადს, 1798 წელს იანვრის 11-ს, გარდაიცვალა ირაკლი მეფეც, რომელსაც ღრმა სიბერეში, როდესაც მისი სიცოცხლის დღენი დათვლილი იყო, საშინელი უბედურება მიადგა.

დღემდინ დარჩენილია ერთი გულის საკლავი ამბავი, რომელიც შეეხება იმ დროს, როდესაც ირაკლი ნახევრად დანგრეულს ანანურის მონასტერში იმყოფებოდა, როდესაც დამარცხებული და ყველასგან დატოვებული მეფე იძულებული იყო ამ მონასტერს შეჰფარებოდა. „ერთს ძველს სენაკში, რომელიც მონასტრის გაღაენის კუთხეში იყო აშენებული,—მოგვითხრობს ეს ამბავი:—ნახავდით კედლისკენ პირ-მიბრუნებულს და ცხვრის უბრალო ქურქ წამოსხმულს მოხუცს. ეს იყო საქართველოს მეფე ირაკლი მეორე,—ერთს დროს თავ-ზარ დამცემი მთელის კავკასიისა. მას გვერდით ჰყავდა ძველი მოსამსახურე, ჩამომავლობით სომეხი.

— „ვინა სდგას იმ კუთხეში“? კითხულობდნენ გამვლელნი.

— „ის, ვისაც ეხლა შენა ხედავ,—ოხვრით ეუბნებოდა სომეხი,—ერთს დროს დიდებული კაცი იყო და მის სახელს მთელი აზია დიდის პატივით იხსენიებდა. იგი იყო საუკეთესო მმართველი თავის ქვეყნისა, მაგრამ სიბერემ დააძაბუნა და ყველაფერს ბოლო მოეღო. მას ეშინოდა—ჩემი სიკვდილის შემდეგ ჩემს ოჯახში არეულობა არ ჩამოვარდესო, ამისათვის უნ-

დოდა უკანასკნელად ერთი სიკეთე კიდევ ექმნა თავას ხალხისათვის და თავის სამეფო თავის შვილებს გაუყო. საწყალი ირაკლი მოტყუვდა. აღა-მაჰმად-ხანი საჭურისი იყო თამაზ-ყული-ხანისა (შაჰ-ნადირისა) მაშინ, როდესაც ირაკლი სპარსეთის ჯარის უფროსი იყო; ეს გასაჭურისებული კაცი ეხლა იმისთვის შემოესია საქართველოს, რომ მოხუცებისაგან დაუძღურებული ირაკლი დაამარცხოს. თავის საკუთარი შვილები არ მიეშველნენ სამშობლოს დასახსნელად, ამისთვის რომ იგინი ბევრი იყვნენ და ყველა მათგანი ფიქრობდა სხვისთვის მე თავი რად შევიწუხოვო. საქართველოს მეფე იძულებული იყო იმერეთის მეფისთვის ეთხოვა შემწეობა, მაგრამ თუ შენ ტფილისში იყავ, დაინახავდი, რა სამარცხვინოდ მოიქცა იმერეთის ჯარი. ირაკლი ერთი მუჭა ჯარით შეებრძოლა ასი ათასს კაცს და დაჰკარგა ტახტი იმისთვის, რომ შვილები არ მიეშველნენ და მსხვერპლად მისცეს ხელში იცი ვისა? — გასაჭურისებულს კაცს, რომელიც წინად მონასავით ფეხ-ქვეშ ეგებოდა ირაკლის. გაჰქრა მისი დიდი ხნის დიდება, სატახტო ქალაქი დაუნგრიეს და ხალხის კეთილ-დღეობა შეიმუსრა. აი ამ სენაკის ჭერ-ქვეშ შენ ხედავ სასართველოს დიდებულს მეფეს, რომელიც ყველასგან უნუგეშოდ არის დატოვებული და ხალხს თვალს არიდებს. იმ კარის კაცთაც დაანებეს თავი, რომელთაც იგი ყოვლის სიკეთით ავსებდა; არც ერთი მათგანი თან არ გამოჰყვა თავის ბატონს, მხოლოდ მე, ერთმა უბრალო მისმა სომეხმა, არ დავანებე თავი და თან გამოვიყე“.

გულ-მოსაკლავი ამბავი ირაკლისა უნებლიედ გაგონებთ იმ შავ-ბნელს ეპოქას, რომელშიაც შექსპირის დიადმა გენიამ ჰპოვა დიდებული სახე სხვა ტანჯულის მეფისა, — უბედურის ღირისა, ამანაც ირაკლისავით თავას სამეფო თავის შვილებს გაუყო და იმისავით ბევრი უბედურობა გამოსცადა იმათგან, ვინც უფრო დავალებულნი იყვნენ. მაგრამ შექსპირი — დიდი მემატიანეა სამუდამოდ წარსულის საშუალო საუკუნეებისა, — კავკასიაში კი ამ საუკუნეებმა თითქმის ჩვენ თვალ-წინ განვლეს.

აღა-მაჰმად-ხანი რომ საქართველოდან გავიდა, ირაკლი თელავში დაბრუნდა, ტფილისის შემდეგ ეს ადგილი ყველაზედ ძალიან უყვარდა. თელავთან იყო დაკავშირებული მისი ცხოვრების საუკეთესო დრონი. ჯერ ისევ სულ ყმაწვილი იყო, რომ ლეკების დამარცხებით და განჯისა და ერევნის დამორჩილებით გულადობის სახელი დაიმსახურა; ამის შემდეგ მთელმა კავკასიამ იცოდა, რომ ეს პატარა თელავი სატახტო ქალაქი იყო კახეთის მრისხანე მეფისა, რომელსაც ბედმა წილად არ-გუნა მთელი საქართველოს შეერთება. აი განვლო მისი მეფობის ორმოც და თორმეტმა წელიწადმა და იგი კვლად ბრუნდება იმავე თელავში, მაგრამ მხოლოდ იმისთვის, რომ აქ დალიოს თავის უკანასკნელი დღენი მაშინ, როდესაც მისი ბედის ვარსკვლავი ჩაქრა და ხნოვანობით და მწუხარებით დატვირთულს ველარ შეეძლო დანგრეული ტფილისის ნახვა.

ნადვლიანად განვლეს მოხუცებულის გვირგვინოსანის დღეებმა. მართალია, იგი გარეგან დიდებას მოკლებული იყო, როცა გადაიცივალა, მაგრამ მთელმა საქართველომ კი დაიტირა თავის ტანჯული მეფე, იმ საქართველომ, რომელსაც ჯერ კიდევ სული არ მოედგა აღა-მაჰმად-ხანის შემოსევის შემდეგ.

უძველეს, ერთს დროს სატახტო ქალაქ მცხეთის ათ თორმეტთა მოციქულთა ტაძარში, სწორედ აღსავლის კარის წინ, დღემდის დაცულია მარმარილოს უბრალო ქვა, რომელიც აჩვენებს ადგილს, სადაც განისვენებენ ძვალნი ტანჯულის მეფისა. ქვის ზედ-წარწერა გვაუწყებს: „აქ განისვენებს მეფე ირაკლი, დაიბადა 1716 წელს, კახეთის ტახტზედ ავიდა 1744 წელს, ქართლის ტახტზედ 1762 წელს და მიიცივალა 1798 წელს. რომ დაუვიწყარ იყოს სახსენებელი ამ მეფისა, რომელმაც ორმოც და თორმეტი წელიწადი სახელოვანად იმეფა, მათი იმპერატორებითის უდიდებულესობის აღექსანდრე I ბრძანებით, საქართველოს მთავარმართველმა მარკიზ პაულიჩმა ალაგო ეს ძეგლი 1812 წელსა.“

ქართველ ხალხს კარგად ახსოვს თავის ტანჯული გვირგვინოსანი, მას თვალ-წინ უდგას იგი, როგორც გმირი, რომე-

ლიც ისტორიულმა გარემოებამ ომისაგან მომხდარ უბედურებას და დამარცხებას პირისპირ დაუყენა. აქ მოვიყვანთ ერთს ხალხურს ლექსს, რომელშიაც ცხადად იხატება ხალხის სიყვარული ირაკლისადმი:

აღსდევ გმირთ გმირო, ნუ გძინავს, მტერთა ისმიან ხმანია,
გრძლად ძილსა ჩვეულ როდის ხარ, მიგვიხმე უნჯნი ყმანია;
არ გნახოს მტერმან ძაბუნად, ვჰსდევნოთ, ვაკვეცნოთ თმანია,
ვართ ბრძოლად მათდა მოსულნი, ზოგ-თაგან ოთხნი ძმანია,

გაშალე დროშა მძლეველი, წვერ-მახვი მტერთა ზარია,
მოყმეთა ნახონ ფრიალნი, მუნ მოსქდეს მთა და ბარია;
ქუხდეს მაჟარი, შაშხანა, ვით ზეცით მეხის გვარია,
განფიქრეთ მტერნი ჩვეულად, ვასვათ სასმელი მწარია.

განიფრთხე ძილი, აღსდეგი, შთაიცვ წვრილ-თვალა რკინისა;
ალიღე ხელთა მაჟარი, მტერთა განმზნევი ტვინისა;
წინ მივალთ შენნი მეკვრენი, ვითა მეგონნი ლხინისა,
შეგჰსვამთ სისხლსაცა მტერთასა, უტკბეს კახეთის ღვინისა.

მტერს წინ წარვიქცევთ დიაცებრ, უკან იხედნენ ველარა,
ყოვლთვის ყოფილა ეს ესრედ, ვინ შენზედ დაიკვებარა,
წარუდებთ სრულად საუნჯეთ, მთად ვჰგზავნით, დიაცთ ეხარა,
არ განიღვიძებ, ბატონო, მოყმეთა რამც გაეხარა.

აღვილოთ, ძმანო, ფარ-ხმალნი, ვასმინოთ ჩაჩქანთ ჩხერანი,
დავსხდეთ, დავიწყოთ ღრეობა, უყვარდის ჩვენნი მღერანი,
ცხენი მზად უდგას გმირთ გმირსა, კაზმული ტურფად მერანი,
არ განიღვიძებს, მოსრულ-არს ბედისა ჩვენის წერანი.

მეფე ერეკლე ჰსკოცლებდინ აწცა და უკუნისამდე,
მტერთა თავ-მტეხი მეხისა, მოყმეთა მცველი აქამდე;
აწ სძინავს ბრძოლით მაშერალსა და განიღვიძებს დილამდე,
თუ სადმე წარვალს, წაგვიყვანს, არლა გაგვიშვებს შინამდე.

გათენდა დილა, ბატონო, დრო არის მტერთა დასხმისა,
აღკაზმა ცხენთა და ჯორთა და მათი აღვირ-ასხმისა;
კვეთა თავ-მკლავთა მტერთასა და სისხლის ველად დასხმისა,
უბრძანე ბუკთა ტკრციალი, ბანაკით ჯართა განსხმისა.

მზეცა აღმოხდა ქვეყანად, მაგრა ჩვენთვის კი ბნელია,
თუ შენ არ გნახავთ კაზმულსა, ჩვენი შინ წასვლა ძნელია;

არ ჩვენ ვპსკრემლეობთ მარტონი, სტირს შენტვის მთა და ველია,
დავლევწნეთ, ძმანო, ფარ-ხმალნი, რადლა გვეყრების ხელია,

ვიგლხჯნეთ თმა და ულვაშნი, თავშიგან ვიცეთ ლოდებით
მირულებია ნეტარსა, წარსულ-არს ღვთისა წოდებით,
შევბლავლოთ ცრემლთა ფრქვევითა, თუმცა ისმინოს გოდებით,
აწ წარხდა ჩვენი ცხოვრება, გულითაც დავიკოდებით.

რალამდე გვკიდავენ ფარ-ხმალნი, უმისოდ ცუდი ბარგია,
დამიწდნენ თოფნი და შუბნი, მიწათ შესჭამნეს კარგია;
იგი არა გვყავს საჭკრეტლად, სხვა ვილა ვსძებნეთ ვარგია,
ჰე წარხდი, ჩვენო ნუგეშო, დიდებავ, დაგვეკარგია.

წარვიდეთ პირთა ხოკითა, სახლთა მიუთხრათ გლოვანი,
ვაგლოვნეთ მთანი და კლდენი, დავობლდით ჩაღმა წოვანი;
ჩვენთანა ფშავნი, ხევსურნი, ყრმანი ჭაბუკნი მხცოვანნი,
ნუ შეგვშრინ ცრემლნი თვალთაგან და გულთა მისი ხსოვანი.

დაშთნენ მას ძენი, ძის ძენი, მათსა ვიტყოდეთ ქებასა,
გმირნი მამაცად აღზრდილნი, ჰყოფენ კეთილსა ძმობასა;
მტერთა მისცემენ პასუხსა, მოყმეთა თანა-ხმობასა,
აწ-ლა გამოვსცნათ, მოძმენო, ვინმცა იქმს ერეკლობასა.

ზუბოვის გაღაშქრება სპარსეთზედ

1796 წელს ყიზლიარში აგროვებდნენ რუსის ძლიერს ჯარს,
რომლისგანაც უნდა შემდგარიყო ორი ქვევითი და ორი ცხე-
ნოსანი ბრიგადა. ამ ჯარის უფროსებად, თვით დედოფლის გან-
კარგულებით, ისეთი კაცები იყვნენ, რომელთაც უკვე გმირო-
ბის სახელი ჰქონდათ მოპოვებული, ესენი იყვნენ გენერალ-
მაიორები: თავადი ციციანოვი, ბულდაკოვი, რიმსკი-კორსაკოვი,
ბარონ ბენილსენი, გრაფი აპრაქსინი და მათე ივანეს ძე პლატო-
ვი. მთავარსარდლად კი ღენერალ-პორუჩიკი გრაფი ვალერიან
ალექსანდრეს ძე ზუბოვი იყო. ყოველივე ეს იმისთვის მზადდე-
ბოდა, რომ გაელაშქრათ სპარსეთზედ—ამ „ლომთა ტყეზედ“,
როგორც უწოდებენ მას სპარსეთის მეთეორიენი. სპარსეთიც
დიდი ხანია ელოდა ამას, რადგანაც იცოდა, რომ რუსეთი ვე-

რაგულს საქციელს არ შეარჩენდა და სამაგიეროს გადაუხდიდა. 1795 წელს საქართველო რუსეთის მთარველობას ქვეშ იმყოფებოდა და ალა-მაჰმად-ხანმა თავის შემოსევით რუსეთს შეურაცხყოფა მიაყენა და იძულებული ჰყო ომი დაეწყო.

მაგრამ ამბობენ, რომ ამ ომს მტკიცე კავშირი ჰქონდა შესანიშნავს პროექტთან, რომელიც საბერძნეთს შეეხებოდა და გრაფი პლატონ ზუბოვის რედაქციით იქმნა განახლებული. ეს პროექტი იმაში მდგომარეობდა, რომ გრაფს ვალერიან ზუბოვის სპარსეთი უნდა დაემარცხებინა და, რაკი ზურგს უკან მტერი აღარ ეყოლებოდა, ანატოლიაც უნდა დაეჭირა და მცირე აზიის ნაპირებიდან კოსტანტინოპოლი შიშ ქვეშ უნდა ჰყოლოდა, ამავე დროს სუფოროვიც წავიდოდა ბალკანეთზედ და ადრიანოპოლზედ, თვითონ ეკატერინეც ფლოტზედ იქნებოდა პლატონ ზუბოვთან ერთად და ზღვიდან ოსმალეთის სატახტო ქალაქს გარს შემოადგებოდა.

მთავარსარდალი გრაფი ზუბოვი ამ დროს ოც და ოთხის წლისა იყო. იმის ასე სწრაფად ამაღლების მიზეზი, რასაკვირველია, მისი ძმა თავადი პლატონ ზუბოვი იყო, რომელსაც დიდი გავლენა ჰქონდა ეკატერინეს მეფობის დროს; მაგრამ ისიც უეჭველია, რომ მან დედოფლის ნდობა დაიმსახურა პირადის ვაჟკაცობით და სახელმწიფოსათვის სასარგებლო მოღვაწეობით, რაიცა ცხადად დამტკიცდა სპარსეთზედ გამარჯვებით. როგორც ყველა ყმაწვილს კაცს, ამასაცა ჰქონდა ნაკლულევანება, მაგრამ ამასთანავე ისეთი ღირსებაც ჰქონდა, რომლითაც იგი რუსის ჯარს თავს აყვარებდა — სალდათები აღმერთებდნენ თავის ახალგაზდა უფროსს და ცეცხლსა და წყალშიაც რომ წასულიყო უკან გაჰყვებოდნენ.

ახალგაზდა ზუბოვის სამსახურში დაწინაურება მეტად შესანიშნავი იყო. 1785 წელს ოფიცრობა მიიღო, არ გაიარა ოთხმა წელიწადმა, რომ პოდპოლკოვნიკობა მისცეს და ამ ჩინით მონაწილეობას იღებდა ოსმალეთთან ომში, როდესაც რუსის ჯარის მთავარ-სარდალად პოტემკინი იყო; ბენდერის აღების გამო დედოფალმა პოლკოვნიკობა

და ფლიგელ-ადიუტანტობა უბოძა; იზმაილის სიმაგრის აღების გამო წმ. გიორგის მეოთხე ხარისხის ჯვარი მისცეს, ამის შემდეგ მალე დენერლობაც მიიღო და სუევიკითან ერთად პოლშაში გაიგზავნა. აქ ამ გამოჩენილი სარდალის ყოველს გამარჯვებაში მონაწილეობას იღებდა და ოც და სამი წლისა იყო, როდესაც დედოფალმა უბოძა სიასამურის ძვირფასი ქურქი, გენერალ-პორუჩიკობა, წმ. გიორგის და წმ. ანდრია პირველწოდებულის ყელის-ჯვარი. ერთს ბრძოლაში, სახელდობრ ბუღში გასვლის დროს, ვარშავაზე ოც ვერსზე მოშორებით, მტრის ზარბაზნის ტყვიამ ზუბოვს ფეხი მოსწყვიტა. ამის შემდეგ იგი სამზღვარ გარედ წავიდა მოსარჩენად და იქ ხელოვნური ფეხი გააკეთებინა და ისეთი კარგი ფეხიც, რომ ცხენზედ ჯდებოდა და ზოგჯერ მთელი დღე-და-ღამის განმავლობაში არ ჩამოხდებოდა ხოლმე. შემდეგში სპარსელები და მთიელები „ყიზილ აიღს“ ეძახდნენ, ე. ი. ოქროს ფეხიან დენერალს. ყიზლიარში ზუბოვი აპრილის დამდეგს მოვიდა და რაკი ჯარი საომრად მომზადებული ნახა, მაშინვე გაილაშქრა დალისტნისკენ, სადაც საველიევიც იყო თავის ჯარით. საველიევი, რომელსაც კავკასიაში გმირობის სახელი ჰქონდა დავარდნილი, შეიხ-ალი-ხანის საბრძანებელს დარუბანდს შეესია და შეუთვალა სპარსეთის წინააღმდეგ საგერებელ და თავ-დასასხმელობის შესახებ პირობის შეკვრა. მაგრამ თვრამეტის წლის ახალგაზდა ყმაწვილმა პასუხი არ შემოუთვალა და რუსის ჯარი მიუახლოვდა თუ არა ქალაქს, მაშინვე ზარბაზნები დაუშინა.

საველიევიმა დარუბანდის კედლებთან ახლო დაიჭირა ადგილი, მაგრამ იერიშით მისვლა კი ვერ გაბედა, რადგან იცოდა, რომ ქალაქში ათი ათასამდინ მეომარი იყო; რადგანაც რუსის ჯარის დიდ ხანს უსაქმოდ ყოფნა მტერს გაამხნევებდა, ამისათვის ზუბოვიმა მისწერა საველიევს ქალაქს მოშორებოდა, მაგარი ადგილი სადმე დაეჭირა და უმთავრესი ჯარის მისვლისათვის მოეცადნა. მაისის ორს მთავარ-სარდალი მთელის თავის ჯარით დარუბანდთან მივიდა. ქალაქზე ოთხი ვერსის მოშორებით ყაზახებს მთებში და ღელეებში ჩასაფრებული მტრის

ცხენოსანი და ქვეითი ჯარი დაუხვდა და სროლა აუტეხა. ოთხი საათის განმავლობაში თოფებმან სროლის შემდეგ მტერმა უკან დაიხია და ციხეში გამაგრდა, რუსის ჯარი კი ქალაქს შემოერტყა და სროლა დაუწყო.

მაშინდელი ზარბაზნები ბევრს ვერას აკლებდნენ ციხეების კედლებს, ამისათვის მთავარ-სარდალმა, დროს მოსაგებად, უბრძანა ვორონეჟის პოლკის ბატალიონს და გრენადერის ორს. როტას ციხის წინა კოშკი იერიშით აეღოთ. თუმცა დიდის თავგამომეტებით იბრძოდა რუსის ჯარი, მტერმა მაინც უკუაქცია. ბატალიონის უფროსი კრივცოვი და თითქმის ყველა ოფიცრები დაიჭრნენ; სალდათებს ას კაცზედ მეტი დააკლდათ, გენერალი რიმსკი-კორსაკოვი იძულებული იყო უკან გამობრუნებულიყო და ისევ ძველს ადგილზედ გამაგრებულიყო.

სამს მაისს ქალაქს ძლიერ დაუშინეს ზარბაზნები. ხუთსდღეს რუსის ზარბაზნების სროლა არ შეწყვეტილა, ჯარი მეორედ აპირობდა იერიშით მისვლას გენერალი ბუღაკოვის წინამძღოლობით.

ამ ხანად იერიშით მისასვლელ ჯარს მიემატა იგივე ორი როტა ვორონეჟის პოლკისა და მესამე ბატალიონი კავკასიის ეგერების ჯარისა. 7 მაისს გრაფმა ზუბოვმა თვითონ დაათვალიერა ჯარი და გამოუცხადა, რომ „კოშკი უსათუოდ უნდა ავიღოთო, იერიშით მისვლას მთელი დარუბანდი დაინახავს და ჩვენი გაუმარჯვებლობა გაანხნეებს სპარსელებს, რომელნიც ჩვენგან ძველადვე არიან დაშინებულნიო“. შემდეგ იგი დადგა ერთს ამალგებულს ადგილზედ, საიდანაც შეიძლებოდა ომისათვის თვალ-ყური ედევნებია და ჯარს კოშკზედ მისვლა უბრძანა.

საყვარელი მთავარ-სარდლის ომში დასწრებით ჯარი გამხნევდა, ვორონეჟის რაზმი თოფის გაუსროლელად საჩქაროდ მიუახლოვდა კოშკს და არ გასულა რამდენიმე წამი, რომ პორუჩიკი ჩეკრიშევი კოშკის კედლებზედ იდგა და გაცხარებული იბრძოდა. კოშკის ზემო სართულის გუშაგნი სულ დახოცეს; მაშინ რუსის ჯარმა ზემო სართულს ქერი ახადა და ფიცრებთან

ერთად ქვევით სართულში მყოფ მტრის ჯარს თავზედ დაეცა და ხიშტებით დახოცა.

ვიდრე გრენადერები ციხეში იბრძოდნენ, ეგერების ერთმა ბატალიონმა იერიში მიიტანა კოშკის ეზოზედ და სპარსელები გამორეკა, ასე რომ შუადღისას წინა სიმაგრენი რუსის ჯარის ხელში იყო. ამის შემდეგ რუსები კლდე-კლდე ჩავიდნენ ძირს და ქალაქის სიახლოვეს სანგლები გააკეთეს. ორის დღის განმავლობაში რუსებმა კიდევ დაუწყეს ქალაქს ზარბაზნების სროლა და ამან შეარყია დამცველთა ვაჟაკობა; 10 მაისს ციხის კედელზედ თეთრი ბაირალი გაშალეს და ცოტახნის შემდეგ თვით შეიხ-ალი-ხანიც მოვიდა რუსის ბანაკში, ყელზედ ხმალ-ჩამოკიდებული, რაიცა დამორჩილებას ნიშნავდა. ქალაქის მცხოვრებთ პატიობა ითხოვეს, იარაღი დაჰყარეს და რუსის ჯარს წინ მიეგებნენ. მთავარ-სარდლის დანახვაზედ მთელმა ხალხმა მის წინ დაიჩოქა. 120 წლის მოხუცმა ზუბოვს გამარჯვება მიულოცა და ვერცხლის ლანგრით ქალაქის გასაღები მიართვა, ეს ის მოხუცი იყო, რომელმაც ამ 74 წლის წინად იგივე გასაღები ამავე ადგილას იმპერატორ პეტრე დიდისათვის მიერთმია.

დარუბანდის აღების დროს რუსებს მოუკვდათ თერთმეტი აფიცერი და ას. შვიდი სალდათი, თვითონ ჩაუვარდათ ხელში ოც და რვა ზარბაზანი, ხუთი ბაირალი და თერთმეტი ათასი თოფი. იმავე დღეს დარუბანდის ციხის უფროსად საველიევი დაინიშნა, ოთხი ბატალიონი რუსის ჯარი შევიდა ციხეში მუხიკითა და გაშლილის ბაირალებით. ზუბოვის დიდის ამბით შესვლა კი რამდენიმე დღით გადაიდო, რომ ქალაქი წესიერად მოეწყოთ. 13 მაისს მთავარ-სარდალი მთელის თავის ამალით ბანაკიდან ქალაქისკენ გაემართა და პატივსაცემლად ციხიდან ზარბაზნებს სროლა დაუწყეს. ბეგები და ქალაქის უფროსი კაცები პურ-მარილით წინ მოეგებნენ. აქვე იდგა სომხების სასულიერო წოდება და მოღვები, რომ ხალხი რუსეთის ერთგულებაზედ დაეფიცებინათ. ზუბოვმა თავის ამალით მოიარა ქალაქი, რომელიც მორთული იყო ძვირფასის ხალიჩებით და ბაირადე-

ბით და პირდაპირ საველიევის ბინისკენ წავიდა, აქ სამხედრო ტაძარი დადგეს და ზუბოვმა სამადლობელი პარაკლისი გადაიხადა, დარუბანდი რუსეთის იმპერიის ნაწილად იქმნა აღიარებული.

სამთავროს მოკლებული შეიხ-ალი-ხანი რუსის ბანაკში ტყვედ დარჩა. მაგრამ მას დიდი თავისუფლება ჰქონდა მინიჭებული და მის მისვლა-მოსვლას ადგილობრივ მცხოვრებლებთან ყურადღებას არაეინ აქცევდა. ამით სარგებლობდა შეიხ-ალი-ხანი და გასაქცევად ემზადებოდა. ერთხელ ჯირითობით ყველას თვალი მიიპყრო და სწორედ ამ დროს გაიქცა მთისკენ, სადაც ვილაც ცხენოსანი კაცები მოჩანდნენ, და უკან აღარ დაბრუნდა. მორიგმა აფიცრმა ამაოდ დაადევნა უკან ყაზახები, მის კვალს ვერ მიაგნეს და ხანი დაიმალა თითქმის მთელი ჯარის თვალ-წინ. ხანის გაქცევას ჯერ დიდს მნიშვნელობას არ აძლევდნენ, მაგრამ იგი მალე დაღესტანში მივიდა და ბევრი ავნო არამცთუ ზუბოვს, არამედ მის მოადგილეებსაც.

დარუბანდის აღებისათვის იმპერატრიცამ უბოძა ზუბოვს წმ. გიორგის ორდენი მეორე ხარისხისა, ბრილიანტის კალამი ქუდზედ გასაკეთებლად და აღმასის ორდენები წმ. ანდრია პირველ წოდებულისა; დანარჩენმა ლენერლებმაც ანნს ლენტები მიიღეს, პორუჩიკს ჩეკრიშევს კი, კოშკზედ პირველად ასვლისათვის, ებოძა წმ. გიორგის ორდენი მეოთხე ხარისხისა.

დარუბანდის აღების ხმა მთელს დაღესტანში გავარდა და მთის მთავრები ერთიერმანეთზედ მოდიოდნენ რუსის ბანაკში და დამორჩილების სურვილს აცხადებდნენ.

თითქმის დარუბანდის აღებისათანავე აღებულ იქმნა ბაქო და ყუბის სახანოებიც, პირველი გენერალ-მაიორმა რახმანოვმა აიღო, მეორე კი ბულღაკოვმა. რუსის უმთარესი ჯარი დარუბანდთან ორი კვირა იდგა, შემდეგ კი წინ გაილაშქრა და დაიმორჩილა შამახია, რომლის მთავარმაც მუსტაფა-ხანმა შირვანისამ სპარსელებს შეაფარა თავი. ეს ხანი შემდეგ ისევ უკან დაბრუნდა და რუსებს ბევრი კარგი სამსახური გაუწია.

ზუბოვმა ქალაქში მშვიდობიანობა ჩამოაგდო და სახანოს მართვა მიანდო ხანის ღვიძლ ბიძას კასიმს, რომელმაც მორჩილება გამოაუცხადა რუსეთს, მაგრამ როგორც კი დრო იპოვა, მაშინვე ისევ გადუღა.

უნდა ვთქვათ, რომ თვით რუსების ბანაკში დიდი ხანია ლაღატობას დაებუნდა. შაჰის ძმას, ნურ-ალი-ხანს, ერთი მდიდარი მაზრის მფლობელს, ალა-მაჰმად-ხანის შურის-ძიებისა ეშინოდა იმის გამო, რომ ოთხი ათას ბაჯალლოდ ნაყიდი კვიცი არ დაუთმო და პეტერბურგში გაიქცა შემწეობის სათხოვნელად. როდესაც გრაფი ზუბოვი, როგორც მთავარსარდალი, ყიზლიარში მოვიდა, ნურ-ალი-ხანიც თან მოჰყვა და სპარსეთის ტახტის დაჭერის იმედი ჰქონდა, თუ, ვინიცობაა, რუსები გაიმარჯვებდნენ. რუსების ბანაკში მას დიდს პატივსაცემდნენ: ამალად ასამდინ სპარსელი ჰყავდა და რუსეთის მთავრობისაგან დიდს ჯამაგირს იღებდა; ამასთანავე, რაც კი დარუბანდის ხანს სიმდიდრე დარჩა ბანაკში, ზუბოვმა სულ ერთიან იმას აჩუქა. პატივის-ცემამ და სიმდიდრემ ნური მაინც ვერ გააკეთილშობილა. როგორც ნამდვილს სპარსელს, მას ზნეობრივის კეთილშობილებისა არა გაეგებოდა-რა და ყოველთვის მზად იყო რუსებისათვის ელაღატა.

შექინისა და ყარაბაღის ხანებს ეშინოდათ ჩვენც შირვანის სახანოს დღე არ დაგვადგესო, ამისათვის იდუმალად შეკრეს პირობა, რომ რუსეთის წინააღმდეგ ემოქმედნათ, კასიმ-ხანიც მალე მიემხრო იმათ. ყარაბაღის ხანის ქალის სილამაზით შესყიდულმა ნურმა მონაწილეობა მიიღო შეთქმულებაში და ზუბოვის მოკვლა თვითონ იკისრა. დანიშნეს დღე, როდესაც ნური მთავარსარდალის კარავში უნდა შეპარულიყო და ზუბოვი თავის ხელით მოეკლა; ამ განზრახვის ასრულება მით უფრო ადვილი იყო, რომ ზუბოვს თავის კარავთან არას დროს ყარაულები არ ეყენა ხოლმე. ახალ-გაზდა მთავარ-სარდალის სიკვდილის შემდეგ ხანები რუსის ბანაკს უნდა დასცემოდნენ და აეკლოთ, ნურ-ალი-ხანს კი მთელი ყარაბაღის უმშვენეირესი ქალი უნდა რგებოდა ჯილდოდ.

ეს საშინელი შეთქმულობა ერთმა უბრალო შემთხვევამ გამოაქვეყნა. იმ დღეს დილით, როდესაც ზუბოვი შეთქმულობის მსხვერპლი უნდა გამხდარიყო, ნური ჯირითობდა თავის საყვარელი ცხენით, ქუდი გადმოუვარდა და იქიდან ბარათი გამოვარდა. ის ბარათი ერთმა ყაზახმა იპოვა და მთავარ-სარდალს წარუდგინა. ერთის შეთქმულის წერილი იყო. ნური მაშინვე დაატუსაღეს და ასტრახანში გაგზავნეს, შეკინისა და ყარაბაღის სახანოები რუსებმა დაიჭირეს. ზუბოვს ხანების გასამტყუნებლად ნამდვილი საბუთები არა ჰქონდა ხელში, ამისათვის თავ-თავიანთი სახანოები ისევ მათ ჩააბარა, მხოლოდ ამანათები გამოართვა და რუსეთის ერთგულებაზედ ფიცი მიადებინა.

რუსის ჯარი ასცდა ამ განსაცდელს, მაგრამ ახლა სხვა განსაცდელი მოელოდა დაღისტნიდან. იქ გაქცეულმა შეიხ-ალიხანმა ააღეღვა ლეკები და ყაზიყუბუხის სურახი-ხანთან შეჰკრა პირობა, რომ ქალაქ ყუბას დასცემოდა და გენერალი ბულდაკოვის ჯარი ამოეწყვიტა.

29 სექტემბერს ღამე საკმაოდ დიდი გუნდი ლეკებისა სამურთან სოფელ ალპანში შემოვიდა ჩუმად და ვიწრო ხეობის შესავალი კარი დაიჭირა, მხოლოდ აქედან შეიძლებოდა ყუბანის სახანო მინდორზედ მთებიდან ჩამოსვლა. ბულდაკოვმა დროზედ შეიტყო ეს ამბავი. მტრის დასაზვერად გაგზავნილი ეერთა რაზმი ალპანის ხეობაში შეხვდა მტერს და შესდგა, ვიდრე ჯარი მიეშველებოდა. ბაკულინმა მალე მიაშველა სამი რაზმი ჯარი, ასი ყაზახი და ორი ზარბაზანი. ის ხეობა, რომლის წინაც ეხლა რუსის ჯარი იდგა, მთლად ჩინარის ტყით იყო დბურული. მიუხედავად ამისა ბაკულინმა გადასწყვიტა წინ წასვლა, რომ განთიადისას მტერს თავზე დასხმოდა. აფიცრებმა მოიწონეს ეს განზრახვა და ბნელს ღამეში მთელი ჯარი შევიდა ტყეში, რომელიც რამდენიმე საათის შემდეგ მათ საფლავად უნდა გამხდარიყო. საშინელი ოღრო-ჩოღრო და დახრამული გზები იყო, ცხენები ძლივსა ზიდავდნენ ზარბაზნებს და ზოგჯერ თვითონ ჯარს გადაჰქონდა ზურგით.

ბოლოს, გაიქცა და სოფელი ალბანი გამოიქცა, რომელიც მდებარეობდა მთის კალთაზე და წინ ღრმა ხევი ედო. გზა ეხლა უფრო კარგი იყო. მაგრამ როგორც კი რუსის ჯარი გავიდა, თხუთმეტი ათასი ლეკი დაესხა თავს. ეს თავ-დასხმა ისეთი მოულოდნელი და სწრაფი იყო, რომ რუსებმა ზარბაზნების გასროლა ვერ მოასწრეს, მტერი შემოერტყა გარშემო და დაუწყაო ქლეტა. ბაკულინი და მომეტებული ნაწილი აფიცრებისა დაიხოცა; ვინც გადაჩინა, ისინი ხეებს ამოეფარნენ და მტერს იგერებდნენ იქამდინ, ვიდრე მთლად უღლიცის პოლკი ოთხის ზარბაზნით არ მიეშველა. ამ ჯარის უფროსად სტოიანოვი იყო. ბრძოლით ვახუტებულმა ლეკებმა მხოლოდ მაშინ შენიშნეს რუსის ახალი ჯარი, როდესაც ამ უკანასკნელთ ტყვია წვიმასავით დაუშინეს და საშინლად დაამარცხეს. ბულდაკოვი ამას არ დასჯერდა და ჯარს უბრძანა ყაზიკუმუხის ხანის სამფლობელო აეკლო; როგორც კი ჯარი ყოველი მხრიდან მთას შეუდგა, სურახი-ხანი მივიდა რუსების ბანაკში, ყოველგვარ პირობაზე დათანხმდა და ამით თავის სახანო აკლებას გადაარჩინა. მან შეიხ-ალი-ხანი გასდევნა თავის სამფლობელოდან, ამანათები მისცა და რუსეთის ერთგულობაზე დაიფიცა.

ბაკულინის ჯარის ამოწყვეტა გამარჯვებად ჩასთვალეს და თეირანმა, ალა-მაჰმად-ხანის ბრძანებით, დიდის ამბით იღრესასწაულა.

ამ ამბავმა მთელი რუსის ჯარი თითქმის ექვსი კვირა შემახიაში დააბანდა. მხოლოდ, როცა დალისტანი დამშვიდდა, ზუბოვმა შესაძლოდ სცნო სამი ათასი ჯარი, ლენერალი კორსაკოვის სარდლობით, საქართველოს მეფე ირაკლისათვის მიეშველებინა და ამ ჯარს დაავალა გზაზედ განჯის სახანოც აეღო.

კორსაკოვი განჯაში 13 დეკემბერს მივიდა, ხანი წინ მიეგება და უომრად დამორჩილდა. ეს იყო ჯავათ-ხანი, რომელსაც ტფილისის აკლესიაშიც მიეღო მონაწილეობა და ბოლოს ხომ თავად ციციანოვს დიდი წინააღმდეგობა გაუწია.

როდესაც კორსაკოვი განჯისკენ მიდიოდა, რუსის უმთავრესი ჯარიც ჯცვათში გადავიდა, რომელიც მდებარეობდა მტკვრისა და არაქსის შესართავთან. აქ ზუბოვს უნდოდა გამაგრებული ქალაქი აეშენებინა და ეკატერინესერდი დაერქმია. ამის მოლოდინში რუსის ჯარმა დაიბანაკა მტკვრის ნაპირს მდებარე დიდს ველზედ, რომლის იქითაც მულანლოს მინდორი იწყებოდა. მთლად ცხენოსანი ჯარი მდინარის გაღმა გავიდა და მტრის დასაზვერად გილანამდინ მიდიოდა, მაგრამ მტერი არსადა სჩანდა. შაჰი სალაშქროდ იყო წასული და რუსის ჯარს შეეძლო, როგორც უნდოდა, ისე ეუფლა სპარსეთის ახლო მდებარე სახანოებში. ასე მცირე ხნის განმავლობაში რუსეთს დამორჩილდა ყაზიყუმუხისა, დარუბანდისა, ბაქოსი, ყუბნისა, შირვანისა, ყარაბაღისა, შექინისა და განჯის სახანოები; მთელი კასპის ზღვის ნაპირები თურგის შესართავიდან მტკვრის შესართავამდინ და აგრედვე მულანლოს მინდორიც სულ რუსის ჯარს ეჭირა; მთლად გაუმეგრებელი ადერბეიჯანიც მათ წინ ედოთ; თეირანისკენ მიმავალი გზა თავისუფალი იყო და რუსის მოწინავე ჯარი გილანამდინ მიდიოდა.

ბრძოლა მოკვებული იყო. მხოლოდ საჭირო იყო იმის შედეგით ესარგებლათ, მიეთვისებინათ სახანოები, რომელნიც თითქმის სისხლის დაუღვრელად დამორჩილდნენ. რუსეთის დედოფალს ალბად ესა ჰქონდა სახეში, რომ ზუბოვს დენერალან შეფობა უბოძა და გუდოვიჩის მაგივრად კავკასიის მთავარმართებლად დანიშნა; მაგრამ ნოემბრის ექვსს დედოფალი უეცრად გადაიცვალა და საქმეებმა სრულიად სხვა მიმართულება მიიღეს.

როგორც ვიცით, იმპერატორი პავლე პეტრეს ძე არ თანაუგრძნობდა თავის დიდებული დედის პოლიტიკურს აზრებს და მის სიკვდილთან ერთად რუსეთის პოლიტიკური პროგრამაც სრულიად შეიცვალა. სპარსეთთან დაწყებულს ომს არ თანაუგრძნობდა ახალი იმპერატორი, ამისათვის დეკემბრის დამდეგს 1796 წელს ყველა პოლკის უფროსებს მოუვიდათ ბრძანება რუსეთში დაბრუნებისა თავიანთის ჯარებით. დეკე-

მბრის ექვსს კავკასიის მთავარმართველმა გრაფმა ზუბოვმა მიიწვია თავისთან ყველა ჯარის უფროსები, ხელმწიფის სურვილი გამოუცხადა და მთავარმართველის თანამდებობა აიყარა. რუსეთის მხრივ კავსიის სამზღვრები ჩააბარა ისევ გუდოვიჩს, რომელიც ახალი ხელმწიფის საყვარელი კაცი იყო; თვითონ კი სამსახურს თავი დაანება. ერმოლოვი, რომელიც ამ ექსპედიციის ბატარეის უფროსი იყო, ძლიერ უნუგეშო სურათს აგვიწერს ჯარის უკან დაბრუნებისას. პოლკები თურმე ცალ-ცალკე ძიდიოდნენ და თერგზედ გადადიოდნენ, სადაც ელოდა მათ თავისებური ხასიათის გუდოვიჩი, რომელიც იმაზედ იყო გაბრაზებული, რომ ამ ექსპედიციის უფროსად თვითონ არ იყო დანიშნული. არც ერმოლოვსა და არც სხვებს გუდოვიჩთან შეხვედრა არ უნდოდათ, ამისათვის გზა აუქციეს და პირდაპირ ასტრახანზედ წავიდნენ. საქართველოში მხოლოდ რიმსკი-კორსაკოვის რაზმი დარჩა, რომელიც განჯაში იყო დაბანაკებული, მაგრამ ისიც მალე დაბრუნდა რუსეთში 1797 წელს. სპარსეთზედ ასეთის ძლიერ-მოსილებით დაწყობილი გალაშქრება იმით დასრულდა, რომ შაჰს წართმეული ადგილები ისევ უკან დაუბრუნდა.

სპარსეთის მეისტორიე ასე აგვიწერს ამ ლაშქრობას: „ჩვენს წინააღმდეგ გამოგზავნილი ჯარის მთავარსარდლად — ამბობს იგი — რუსეთის დედოფალმა დანიშნა კაცი, რომლისთვისაც ერთი თეხი ზარბაზნის ტყვიას მოეგლიჯა და მის მაგივრად ოქროს თეხი ჰქონდა გაკეთებული, ამისათვის იმას ოქროსთეხიანს ეძახოდნენ. მის ხელქვევით იყო 40,000 ქვევითი ჯარი და 20,000 ცხენოსანი, ზარბაზნებიც უთვალავი ჰქონდა. იგი მოვიდა და რუბანდის დასაქერად და ზარბაზნები დაუშინა. მაგრამ რადგანაც ციხის კედლები განიერი და მაგარი იყო, ზარბაზნების ტყვიამ ვერაფერი დააკლო. ამასთანავე დარუბანდის შახ-ალი-ხანმა ბევრი ჯარი დაუხოცა, მაგრამ ვილაც ხაზარ-ბეგმა უღალატა და რუსებმა ქალაქი აიღეს. ოქროსთეხიანი ღენერალი მუღანლოს მინდორში მოვიდა. შაჰმა გაიგო თუ არა ესა, იმოდენი ჯარი მიაშველა ადერბილს, რომ მთა და ბარი სულ ერთიან აივსო და ოქროს-

ფეხიან ღერენალს თავის დახწვევის იმედრი დაეკარგა. რაკი თავის თავი ისეთს მდგომარეობაში დაინახა, რა მდგომარეობაშიაც არის ხოლმე ჩიტი ქორის კლანჭებში და ბატკანი მგლის პირში, იგი სულ ერთიან აირია და აღარ იცოდა რა ექნა. ამ დროს უეცრად მოვიდა ამბავი დედოფალი გადაიცვალაო, ოქროს-ფეხიანმა ისარგებლო ამ შემთხვევით და რუსეთისკენ გაეშურა, მთელი თავის ბარგი-ბარხანა კი შაჰის ჯარს დაუტოვა, — ასეთი იყო მოწყალება დიდის და ძლიერის ალაჰისა!“

უბედური საქართველო ისევ თავის თავის ანაბარად დარჩა და მხოლოდ იმით გადარჩა ხელმეორედ აოხრებას, რომ ალა-მაჰმად-ხანი მოკვდა.

სპარსეთზედ გამარჯვების მიზეზი გრაფი ზუბოვი კი, რომელიც სამსახურიდან იქმნა დათხოვნილი, რამდენსამე ხანს კურლიანდიაში ცხოვრობდა თავის მამულში პოლიციის მხედველობის ქვეშ. ბოლოს 1800 წელს იგი კვალად მიიღეს სამსახურში და დანიშნეს ჯერ მეორე კადეტის კორპუსის დირექტორად, მერე სახელმწიფო რჩევის წევრად. გრაფი გარდაიცვალა 24 ივნისს 1804 წელს ოც და თოთხმეტის წლისა. გრაფი დაიმარხა სერგეის უდაბნოში, პეტერგოფის ახლო. შემდეგში იმის საფლავზედ ეკლესია ააშენეს წმ. მოწამის ვალერიანის სახელობაზედ და მასთან დაარსეს თავშესაფარი ადგილი ოც და ათი დაჭრილი სალდათისათვის.

საქართველოს შეერთება

(კნორინგი და ლახარევი)

ირაკლი II სიკვდილის შემდეგ, ალა-მაჰმად-ხანისაგან აოხრებული საქართველო უბედურს მდგომარეობაში იმყოფებოდა, ოსმალები, სპარსელები და ლეკები ხელ-ახლად შემოსევას ემუქრებოდნენ, შინაურობაში კი შფოთი და არეულობა არა სცხრებოდა სამეფო ტახტის გამო. ირაკლის კანონიერი

მემკვიდრე მისი უფროსი შვილი გიორგი XIII იყო, რომელიც მეორე ცოლისაგან ჰყავდა და იმ თავითვე ქართლის მეფედ ითვლებოდა. როდესაც მისი პაპა თეიმურაზი პეტერბურგში მიდიოდა, ბატონიშვილს გიორგის გადასცა ქართლის სამეფოს სკიპტრა, სამეფო ხმალი შემოაკრა და გულზედ ჩანოჰკიდა ჯვარი ცხოველ-მყოფელი ხის ნაწილებით და ძვირფასის თვალმარგალიტით შემკული. ეს სამეფოს გადაცემა მოხდა საქვეყნოდ, მცხეთის ტაძარში, ქართლის სასულიერო წოდების და თავად-აზნაურთა თანადასწრებით. მაგრამ, როგორც ვიცით, ირაკლიმ მაშინ ქართლიცა და კახეთიც ერთ სამეფოდ შეაერთა.

გიორგის გამოჰყვა მამის საუკეთესო თვისებანი და დიდს კეთილდღეობასაც მიანიჭებდა ქვეყანას, რომელიც საქართველოსავით დიდს გაჭირვებაში არ იქნებოდა ჩავარდნილი. გიორგი ჯერ ისევ ბატონიშვილი იყო, რომ ხალხი დიდს პატივსა-სცემდა; ეს პატივის-ცემა მისმა მეუღლემ უფრო განამტკიცა. ოც და ერთი წლის გიორგიმ შეირთო ცამეტი წლის ქეთევანი, ასული ყაზახის მოურავის ანდრონიკაშვილისა.

ამბობენ, რომ როდესაც გიორგი კახეთში მისულა და სტუმრად მოურავის სახლში ჩამომხდარა, ამბავი მოუტანიათ. — ლეკები ალაზნის ველზედ გამოჩნდნენო; თუმცა ახალგაზდა ანდრონიკაშვილი ლეკებთან ბრძოლის დროს დაიჭრა მუხლში, მაგრამ ეს მხოლოდ მაშინ სთქვა, როდესაც შინ დაბრუნდა. გიორგი აღტაცებაში მოიყვანა თავადის ლეგენდარულმა ვაჟკაცობამ და კეთილ-შობილურმა ხასიათმა და იქვე გამოუცხადა რომ შენი და ქეთევანი ცოლად მინდა შევირთოვო, ქალის მამა კი ამ დროს ცოცხალი აღარ იყო. ეს გიორგის დანიშნული იყო ის უშიშარი გმირი ქალი, რომელსაც საქართველოს მატთანენი იხსენიებენ; ერთხელ ეს ქალი ქართლში მიდიოდა სამასი კახელის ცხენოსანით და ღართის კარში კარგა ბლომა ლეკები დაუხვდნენ, უშიშარმა ქალმა თვით იკისრა ჯარის წინამძღოლობა და საშინლად დაამარცხა გამაგრებულს ადგილებში ჩასაფრებული ლეკები. როდესაც ამის შემდეგ ტფილისში დაბრუნდა, ირაკლიმ თავისი რძალი დიდის ამბითა და

ზარბაზნის სრულით მიიღო. ეს მოხდა 1778 წელს. გიორგის ქორწინებამ მთელი საქართველო გაახარა, მაგრამ, სამწუხაროდ, თვით გიორგი დიდ ხანს არ დასტკბა ამ ოჯახურის ბედნიერებით. ქეთევანი ოთხი წლის შემდეგ გარდაიცვალა. დიდის ამბით დაასაფლავეს უდროვოდ გარდაცვალებული დედოფალი, რომელიც სამეფო სახლის შვენება და საქართველოს ხალხის ამპარტავნება იყო. გიორგიმ მისი დამარხვა გარეჯის მონასტერში მოისურვა. ივნისის თვე იყო, სამწუხარო ამბავი მთელს ქვეყანას მოედო და ხალხმა აქეთ-იქიდან დაიწყო დენა საყვარელი დედოფლის დამარხვაზედ დასასწრობად. სამი შემოსილი მიტროპოლიტი დროშებით მიეგება მიცვალებულს გარეჯის სამზღვარზედ, ტირილი და ქვითინი და სამგლოვიარო გლობის ხმა გაისმოდა მიყრუებულს ყარაიაზის მინდორში, სადაც მხოლოდ ჯეირნები ბუდობენ. ბერები, რომელთაც ყმაწვილობიდანვე დაეტოვებინათ ქვეყანა და მისი ამაოება, გაკვირვებული უყურებდნენ ამ ამბავს. მაგრამ დიდ ხანს არ გაგრძელდა ამ ამბის ცქერა, — ნელ-ნელა მიახლოვებული გვამი მიცვალებულისა ხმამაღლა დაღადავდა ამ სოფლის ამაოებას, კაცის ძლიერებისა და დიდების დასასრულს.

როგორც ამბობენ, ირაკლიმ მეტის-მეტის მწუხარებისაგან მიცვალებულის წინ წარმოსთქვა თურმე: „აი როდის დაიღუპა ჩემი ოჯახი!“

გიორგი დიდ ხანს არ იყო ქვრივად და იმავე წელიწადს შეერთო მეორე ცოლად თავადი ციციშვილის ასული მარიამი, რომელიც დიდად მშვენიერი იყო, მაგრამ ისეთი კეთილი გავლენა არა ჰქონდა ხალხზედ, როგორც ჰქონდა ასე უდროვოდ გადაცვალებულს საქართველოს საყვარელს ქეთევანს.

ტახტზედ რომ ავიდა, გიორგის იმდენი ღონე და ხასიათი არა ჰქონდა, რომ შინაურულ არეულობისათვის ბოლო მოეღო. მისი დედინაცვალი დარია, რომლის რჩევითაც ირაკლიმ სამეფო შეიღებს გაუყო, ეხლა ინტრიგობის ბუნაგად შეიქმნა და სულ იმის მეცადინეობაში იყო, რომ გიორგის შთამომავლობისათვის სრულიად ჩამოერთმია სამეფო ტახტი. იგი თავს

შვილებით არ ემორჩილებოდა მეფის უმაღლეს უფლებას და სპარსეთს სთხოვდა მფარველობას.

გიორგის უნდოდა თავის სამშობლო ამ გაჭირვებული მდგომარეობიდან გამოეყვანა, რადგან აუარებელ მტრებთან ბრძოლით მოღლილ-მოქანცული იყო და მშვიდობას წყუროდა, ამასთანავე იგი იმასაც ხედავდა, რომ იმის ჩამომავლობასამეფო ტახტი ვერ შერჩებოდა, ამისათვის რუსეთის ხელმწიფეს პავლე პირველს სთხოვა, რომ საქართველო თავის საუკუნო ქვეშევრდომად მიეღო და ჯარი გამოეგზავნა მის დასაცველად გარეული და შინაური მტრებისაგან.

იმპერატორმა კავკასიის სამზღვარზედ მდგომ ჯარის უფროსს ლენერალ ლეიტენანტს კნორრინგს უბრძანა, რომ ტფილისში ეგერის (ეხლანდელი ლეიბ-ერევნის) მეჩვიდმეტე პოლკი გაეგზავნა და სარდლად ლენერალ-მაიორი ლაზარევი გაეტანებინა. 1799 წელს, შემოდგომაზედ, ამ ჯარს თან გამოჰყვა სტატსკი სოვეტნიკი კოვალენსკი, რომელიც საქართველოში უნდა დარჩენილიყო რუსეთის წარმომადგენელ მინისტრად; ამან თან წამოიღო მეფე გიორგისათვის გვირგვინი და სხვა სამეფო ნიშნები, რადგანაც მთლად ძვირფასი სამეფო ნიშნები საქართველოსი ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევის დროს წაეღოთ.

თუმცა შემოდგომა იყო და დარიალის გზაზედ ქარიშხალი და თოვლი ირეოდა, ჯარმა მაინც მშვიდობით გადმოიარა ეს მთა და 26 ნოემბერს მოუახლოვდა ტფილისს, სწორედ იმ დღეს, როდესაც მეფე გიორგის დღეობა იყო. ჯარი დიდის ამბით მიიღეს. თვით მეფე თავის მემკვიდრით, ბატონიშვილებით და დიდძალის ამალით პურ-მარლით მიეგება მას ქალაქ გარედ. ჯარმა პატივი მისცა მეფეს და მერე ტფალისში შემოვიდა, ამ დღეს ზარბაზნების სროლა და ზარების რეკა არ შეწყვეტილა. გზა-გზა და ქუჩებში ჯარს აუარებელი ხალხი ეგებებოდა და გულწრფელად მხიარულობდა.

სიმართლე მოითხოვს ისიცა ვთქვათ, რომ თუმცა რუსის ჯარი ასეთის აღტაცებით მიიღეს, მაგრამ მისი მდგომარეობა ტფილისში სწორედ რომ სამწუხარო იყო, განსაკუთრებით პირ-

ველ ხანებში მაინც. საქართველოს ადმინისტრაციაში ისეთი უწყესობა და ბოროტ-მოქმედება სუფევდა, რომ სალდათებს ისიც კი აკლდათ, რაც კაცისათვის უპირველეს საჭიროებას შეადგენს; არამც თუ სადგომი სახლები არა ჰქონდათ, ბევრ-ჯელ რამდენიმე დღით უშემოდ და უსაჭმლოდ იყვნენ ხოლმე. ლაზარევი ყოველსავე ამას ეუბნებოდა მეფეს, მაგრამ ამ უკანასკნელის ღრძანებას არავინ ასრულებდა. „აქ ისევია, როგორც ჩვენს სამმართველოებში—სწერდა ამის შესახებ ლაზარევი კნორ-რინგს:—მანდ სულ ხვალას იძახიან და აქ კი იქნებასაო“.

რუსის ჯარის მოსვლის უმაღვე ტფილისმა საქართველოს უკანასკნელი მეფის გიორგი XIII გვირგვინის კურთხევისათვის დაიწყო მომზადება.

რამდენიმე დღის წინად მთლად სამეფო ნიშნები კავალენსკის სახლიდან მეფის სასახლეში გადაიტანეს, ამ ამბავს დიდძალი ხალხი დაესწრო და დიდის გაკვირვებით უყურებდა ამ დიადს მზადებას, რომელიც მას არას დროს არ ენახა. რუსის მოხელეებს და ოფიცრებს, ცხენოსან საპატიო ყარაულებით გარშემორტყმულთ, მიჰქონდათ: მაყვლის-ფერი ხავერდის სამეფო ტახტი, მორთული მძიმე ოქროს ფუნჯებით, მეფის სავარძელი, თეთრი სახელმწიფო მხედართა ალაში, რომელზედაც რუსეთის ორ-თავიანი არწივი იყო გამოხატული, თეთრი ყარყუმის ძვირფასი წამოსასხამი და ბრილიანტის კონა მარიამ დედოფლისათვის, სახელმწიფო ხმალი, სამეფო პორფირი, საქართველოს და რუსეთის გერბით, ძვირფასი თვლებით მოჭედლი გვირგვინი, სკიპტრა და სფერა და ბოლოს ბრილიანტის სამი ორდენი, რომელთაგან ანდრიასი ეკუთვნოდა თვითონ გიორგის, ეკატერინესი—მარიამ დედოფალს და ანასი ტახტის მემკვიდრეს ბატონიშვილს დავითს. ყოველივე ამის შემდეგ ვერცხლის ლანგრით მიჰქონდათ გრამოტა, რომლითაც სამეფო ტახტი მეფე გიორგის უმკვიდრდებოდა.

როგორც კი ვათავდა მზადება, მეტეხის ციხიდან ცხრა-ჯერ გაისროლეს ზარბაზანი და ამით აუწყეს ხალხს ლიტანის დასაწყისი.

ლიტანიის გამგებელნი წინ მიდიოდნენ, მათ შემდეგ საელჩოს სეკრეტარს იმპერატორი პავლე პირველის მიერ დამტკიცებული გრამოტა მიჰქონდა და თან მისდევდნენ ტფილისის მოხელენი და მემუსიკენი; მათ შემდეგ მიდიოდა კოვალენსკი, რომელიც მდიდრულად მორთულს ცხენზედ იჯდა და აქეთ-იქით ქართველი მოხელენი უდგნენ. ყველა ამათ შემდეგ მიდიოდნენ მშვენივრად მორთული მეფის ცხენოსანი ქეშიკნი. მეფის სასახლის კარებთან კოვალენსკის დაუხვდნენ საქართველოს სამეფოს დიდებულნი და მათთან ერთად შევიდა დარბაზში, სადაც ელოდა მას გიორგი მეფე თავის მინისტრებით და კარის კაცებით.

კოვალენსკი ჯერ მცირე სიტყვით მიესალმა მეფეს და შემდეგ საჯაროდ გამოაცხადა, რომ სრულიად რუსეთის იმპერატორი პავლე I იღებს საქართველოს თავის მფარველობას ქვეშ და მის კანონიერ მეფედ ამტკიცებს გიორგის და მის შვილს უგანათლებულესს დავით გიორგის ძეს ტახტის მემკვიდრედ. ამას თან მოჰყვა გადაცემა სამეფო ნიშნებისა.

— „მოკრძალებულის გრძნობით აღვისილს ჩემის მბრძანებლის ხელმწიფისადმი, — სთქვა გიორგიმ, — შესაძლოდ მიმაჩნია მივიღო ეს მეფის ღირსების ნიშნები, მაგრამ ისე კი არა, რომ წინდაწინვე არ მივიღო ფიცი იმპერატორის ერთგულებაზედ და არ აღვიარო უმაღლესი მისი უფლება კახეთისა და ქართლის სამეფოებზედ“. — „მხოლოდ მე მსურს, დაუმატა გიორგიმ, რომ ეს ამბავი მოხდეს ღვთის ტაძარში შესაფერის დიდებითა და ბრწყინვალებითა“.

— ჩემი მოვალეობაა, — მიუგო კოვალენსკიმ, — დავესწრო თქვენი უმაღლესობის გვირგვინის კურთხევას, რომ, როგორც მეფეს, პატივი გცეთ რუსის ჯარმა, რომელიც მოვიდა თქვენს სატახტო ქალაქში სამუდამოდ დასარჩენად.

მისაღმების შემდეგ კოვალენსკიმ გადასცა გიორგის უმაღლესი გრამოტა და მიართვა ორდენი ანდრია პირველ-წოდებულისა, რომელიც მეფემ მაშინვე გაიკეთა. ამის შემდეგ მეფის ნების დართვით საქართველოს მემკვიდრეს ბატონიშვილს

დავითს გადასცა ორდენი ანასი, ხოლო სხვა საჩუქრები სამეფო გვარეულობის დანარჩენ პირებს დაურიგა.

დედოფალი მარიაში არ დაესწრო გვირგვინის კურთხევას, მან კოვალენსკი თავის ოთახში მიიღო და ამით დაარღვია აზიური ჩვეულება, რომელიც უშლის ქალს უჩადროდ კაცებთან გამოსკლას. დედოფალი დაუხვდა კოვალენსკის მდიდრულად დართულ სეფე ქალებით. მისალმების შემდეგ მინისტრმა მიაართვა ბრილიანტის ორდენი წმინდა ეკატერინესი და გიორგის თხოვნით თვითონვე გაუკეთა ეს ორდენი დედოფალს.

12 დეკემბერს, ზედ მეფის დაგვარგვინების დღეს, კვალად შეიკრიბნენ სასახლეში ქართველებისა და რუსების წარჩინებულნი პირნი. მეფე და დედოფალი ეკლესიისკენ გაემართნენ, მათ წინ მიუძღოდნენ სასახლის წარჩინებულნი პირნი და თან მაჰქონდათ გვირგვინი და სკიპტრა. მეფე-დედოფლის ცოტა მოშორებით კოვალენსკი და ტახტის მემკვიდრე მისდევდნენ, მათ შემდეგ მიდოდნენ სამეფო გვარეულობის დანარჩენი პირნი, თავადნი, მინისტრები და დადებულნი.

წირვის შემდეგ გიორგიმ უბრძანა წაკითხვა უმაღლესის გრამოტისა, რომლითაც იგი მტკიცდებოდა საქართველოს მეფედ და რუსეთის ერთგულებაზედ ფიცი მიიღო. ყოველივე ამის შემდეგ გიორგიმ გაიკეთა მეფური ნიშნები და დაბრუნდა სასახლეში, სადაც დაჯდა ტახტზედ და იღებდა მილოცვას რუსის მინისტრის და საქართველოს ერის წარმომადგენელთაგან.

ამნაირად თავს ნებით შეუერთდა საქართველოს სამეფო რუსეთის იმპერიას.

მეტე არ იქნება მოვიხსენიოთ, რომ რუსეთთან შეერთებული საქართველო შესდგებოდა ქართლ-კახეთის და სომხეთის ნაწილისაგან; ეს უკანასკნელი იყოფოდა თრიალეთის და ბორჩალოს მაზრად; საქართველოსვე ეკუთვნოდა ყაზახისა, ზამბაქისა და შამშადილის პროვინციები, დასახლებულნი თათრებითა და აგრედვე მთებიც, სადაც ცხოვრობდნენ ოსები, თუშები, ფშავლები და ხევსურები.

საქართველოს ტახტი გიორგის ჩამომავლობას დაუშტკიცდა და ეს არაფრად იამა ქვრივ-დედოფალს დარიას და მის შვილებს. იმ დროს, როდესაც გიორგი და დავითი ფიცს ღებულობდნენ იმპერატორი პავლეს ერთგულებაზე და მთელი საქართველოს ხალხი ქუჩებში მხიარულობდა, ქვრივი დედოფალი სულ იმის მეცადინეობაში იყო, რომ ხალხში უკმაყოფილება ჩამოეგდო და რამდენიც დრო გადიოდა, იმდენად უფრო თანდათან მატულობდა უკმაყოფილოთა რიცხვი.

გიორგისთან რუსეთის ორი წარმომადგენელი იყო, ლაზარევი და კოვალენსკი, რომელნიც ხასიათითა და ზნეობით, სამწუხაროდ, ძლიერ განირჩეოდნენ ერთმანეთისაგან. ჯარის უფროსად იყო გენერალ-მაიორი ლაზარევი, კაცი პირდაპირი, გულ-გახსნილი და პატიოსანი. მან ამ დიდ ადგილამდინ მიაღწია თავის შრომით და მეცადინეობით, მფარველი და ქომაგი არავინა ჰყოლია. იგი შევიდა სამსახურში 1775 წელს გვარდიის კაპრალად და ცხრა წლის შემდეგ ოფიცრობა მიიღო. ამ დღიდან იწყობა სამსახურში მისი წინ წასვლა. მან ისეთი ვაეკაცობა გამოიჩინა ფინლანდიასთან ომში, კავკასიაში ანაპისა და დარუბანდის ალების დროს, რომ მთავრობამ მიაქცია ყურადღება, იმპერატორმა პავლემ 1797 წელს გენერლობა უბოძა და საქართველოში გამოსაგზავნ ჯარის უფროსად დანიშნა. იგი ნამდვილი მეომარი იყო და მცირედით კმაყოფილდებოდა, რუსეთის დროშა უცხო ქვეყანაში ღირსეულად მალლა ეჭირა და ამის გამო ქართველები პატივისცემით უყურებდნენ რუსეთს. მისი ამხანაგი კოვალენსკი კი, რომელიც წარმომადგენელი იყო პოლიტიკისა და სამეფოს შინაურის მართვისა, წმინდა გულის კაცი არ იყო და წვრილმანი თავ-მოყვარულობაცა ჰქონდა. მან თავის ცბიერობით მოინადირა მეფის გული, ყოველს იმის განკარგულებაში ერეოდა და ყოველთვის თავის პირადი სარგებლობა ჰქონდა სახეში. მის ხასიათს ცხადად გვიხატავს შემდეგი ფაქტი: გაიგო თუ არა, რომ მეფეს ლაზარევისათვისაც იმოდენავე დღიური სახარჯო ფული დაუნიშნავს (დღეში ერთი თუმანი), რამდენიც იმისთვის, მაშინვე მოახსენა მეფეს, რომ

ეს შეუსაბამო განკარგულება არისო და თავისთვის, როგორც ხელმწიფის წარმომადგენლისათვის, ორჯელ მეტი სახარჯო მოითხოვა. ლაზარევი ძლიერ აღელვდა კოვალენსკის ასეთმა თავხედურმა და ურცხვმა საქციელმა და თავის სახარჯოზედ უარგანაცხადა, კოვალენსკის საჩივრის მიზეზი აღარა ჰქონდა და იძულებული შეიქმნა ერთი თუმნით დაკმაყოფილებულიყო. მაშინ მან მოითხოვა, რომ მისთვის, როგორც რუსეთის წარმომადგენელისათვის, ჯარს სალამი მიეცა ხოლმე. ლაზარევი მიუგო, რომ „კანონის ძალით ჯარმა სამოქალაქო მოხელეს სალამი არ უნდა აძლიოსო და იმას ხომ თქმა აღარ უნდა, რომ მე, როგორც ჯარის უფროსი საქართველოში, არას გზით არ უნდა ვემორჩილებოდე სამოქალაქო მოხელესო“. მათ შორის უთანხმოება და კამათობა დაიწყო. ბატონიშვილები სარგებლობდნენ ამით და ხალხს აღელვებდნენ.

გიორგის ერთს ძმას, ალექსანდრე ირაკლის ძეს, საუფლისწულო მამული არა ჰქონდა, ამისათვის მან თავისთვის ყაზახის მაზრა მოითხოვა, რომელიც, საქართველოს ჩვეულებისამებრ, მხოლოდ თვითონ მეფეს ეკუთვნოდა და სხვას არავის; გიორგიმ ალექსანდრეს ამაზედ უარი უთხრა, რისგამოც იგი შულავრიდან ოსმალის სამზღვარზედ მივიდა და იქიდან ჩუმად გადავიდა სპარსეთის ბანაკში, სადაც დიდის სიხარულით მიიღეს. დაქვრივებულმა დედოფალმა და მისმა შვილებმა რომ გაიგეს ესა, თვითონაც მიმართეს სპარსეთს და მფარველობას სთხოვდნენ. სპარსელებსაც ეს უნდოდნათ, რომ ხელახლად გარეულიყვნენ საქართველოს სამეფოს საქმეებში. ყოველივე ეს სპარსეთისათვის ძლიერ საჭირო იყო, რადგანაცა მის მმართველს ბაბა-ხანს ქვეშევრდომნი იმქამდინ არ აღიარებდნენ შაჰად, ვიდრე დავირგვინების დროს სხვა მეხარკეთა შორის არ დაინახავდნენ საქართველოს მეფესაც, რომელიც შაჰის გვერდით უნდა მდგარიყო და ხელში მისი ხმალი უნდა სჭეროდა *).

*) სპარსეთს სულ ოთხი მოხარკე ანუ მთავარმართველი ჰყავდა და შაჰის გვირგვინის კურთხევის დროს უნდა სჭეროდა: საქართველოს მმართველს—შაჰის ხმალი, არაბისტანისას—ძვირფასი ფრთა, რომელიც გვირგვინის მაგიერი იყო, ლორისტანისას—პორფირი და ქურდისტანისას—ალმასებით მოჭედული, განსაკუთრებული მორთულობა.

ტფილისში სპარსეთის ელჩიც მალე მოვიდა. გიორგიმ იგი რუსეთის მინისტრის სახლში მიიღო, თვითონ იმპერატორი პავლეს სურათის ქვეშ დადგა, რომლის წინაშეც იდგა საქართველოს ტახტი და მაზედ ეწყო გვირგვინი, სკიპტრა და სფერა; მეფეს აქეთ-იქით უდგნენ საქართველოს დიდებულნი და ხელში პორფირი და მხედართ ალამი ეჭირათ.

სპარსეთის ელჩმა გამოაცხადა — მეფესთან საიდუმლოდ მიწა და მოვილაპარაკოვო; ამაზედ გიორგიმ მიუგო, რომ მე რუსეთის მფარველობას ქვეშ ვიმყოფები და რუსეთის მინისტრის დაუსწრობლად საიდუმლოდ მოლაპარაკება არ შემძლიანო. მაშინ ელჩმა პირდაპირა სთქვა, რომ შაჰი საქართველოს თავის წინაპართა საკუთრებად სთვლის და მის დამორჩილებას თხოულობსო, თუ არ უნდა რომ უწინდელ უბედურებაზედ უფრო დიდი უბედურება მიადგესო.

— მე თქვენი სიტყვები საშინლად მაკვირვებენ, — მიუგო კოვალენსკიმ: — თქვენ თითქოს დაგვიწყებიათ ეს მფარველობა, რა მფარველობასაც უწევს საქართველოს რუსეთის იმპერატორი.

— მეგ მე მახსოვს, — მიუგო ელჩმა: — მაგრამ მაინც ერთგულად ვურჩევ მეფეს, ამისთვის რომ მტერი უკვე უახლოვდება მაგის სამფლობელოს სამზღვრებს“.

— რუსეთს, — უთხრა კოვალენსკიმ: — აქაურს ქვეყნებში მტერი არა ჰყავს, მაგრამ იმასკი, ვინც მის მფარველობას ქვეშ მყოფ ხალხს უსიამოვნებას მიაყენებს, ადვილად გასცემს პასუხსა.

მოლაპარაკება ამით გათავდა.

ბატონიშვილის ღალატმა და შაჰის მაძიებლობამ გიორგის მტრის შემოსევის შიში ჩაუდო გულში, მით უმეტეს, რომ მტერი ერევნის მაზრას უკვე შემოსეოდა და ჰყრიდა ხმებს, ტფილისზედ მივდივარ მხოლოდ იმისთვის, რომ ბატონიშვილი ალექსანდრე ტახტზე ავიყვანოვო.

მცხოვრებლების დასამშვიდებლად გიორგიმ მიმართა იმპერატორს პავლეს და შემწეობა სთხოვა; ხელმწიფემ შეისმინა გიორგის თხოვნა და უბრძანა გამოეგზავნათ საქართველოში ყაბრადოს პოლკი გენერალ-მაიორი გულიაკოვის სარდლობით.

პოლკი სწორედ კარგ დროს მოვიდა, ამისთვის რომ ტფილისის მართლა განსაცდელი მოელოდა ავარელი ომარ-ხანისაგან, რომელმაც ამ რამდენიმე წლის წინად მთლად საქართველო ააოხრა და ეხლა კიდევ ოცი ათასი ლეკით აპირებდა კახეთში შემოსევას.

ომარ-ხანი გულადი, მამაცი და დაწყობილი კაცი იყო. მართალია, თვითონ დიდი სამფლობელო არა ჰქონდა, მაგრამ მხელს დალისტანში ისეთი დიდი სახელი ჰქონდა, რომ საკმაო იყო ერთი მისი დაძახება, რომ მთლად ლეკები ფეხზედ დამდგარიყვნენ და ბრძოდ გაჰყოლდნენ უკან თავის საყვარელ წინამძღოლს.

ომარ-ხანის მოახლოვებამ ერთი აღიაქოთი მოახდინა საქართველოში. მაგრამ იმ დროს, როდესაც ტფილისის მცხოვრებნი გასაქცევად ემზადებოდნენ, ლაზარევი და გულიაკოვი რუსის ორი პოლკით საჩქაროდ გაემართნენ მტრის დასახედრად. სიღნაღში რუსის ჯარს ბაგრატიისა და იოანეს ქართველების სამი ათასი ჯარიც მიემატა და 5-ს ნოემბერს 1800 წელს ლაზარევი მტრის ბანაკზედ ექვსი ვერსის მოშორებით დადგა. მაგრამ ომარმა ღამე აუქცია გზა რუსის ბანაკს და პირდაპირ ტფილისისკენ წამოვიდა. ლაზარევიც მოკლე გზით საჩქაროდ დაედევნა მტერს და 7-ს ნოემბერს განთიადისას წამოეწია მდინარე იორის ნაპირზედ, სოფელ კაკაბეთის ახლო.

ომის აცდენა აღარ შეიძლებოდა და ლეკები, გავიდნენ თუ არა იორში, საშინელის სისწრაფით და ყიჟინით მიესივნენ რუსის ჯარს, მაგრამ ჯარმა ისე საშინლად დაუშინა თოფები, რომ „მრავალმა მათგანმა სამარე ბრძოლის ველზედ ჰპოვა და იქ ეძებდა საქართველოზედ ტყუილს უფლებას და ამ უფლების გულმხურვალე და ძლიერი მოსარჩლე ზომ ომარ-ხანი იყოვო“, სწერდა შემდეგ ლაზარევი კნორრინგს. ომი მთელს დღეს გაგრძელდა და ამ პირველ შეხვედრაზედვე ერთმა მუჭარუსის ჯარმა საშინლად დაამარცხა ომარ-ხანის თხუთმეტი ათასი ჯარი. რადგანაც ბრძოლა ღამე გათავდა, ამისათვის გამარჯვებულთ მხოლოდ დილით დაინახეს ნამდვილი სურათი საში-

ნელის მუსვრა-ჟლეტისა. ჩალიანები, ბუჩქები და ღელეები სავსე იყო დახოცილებითა; სისხლით შეღებილს ბალახს მზის სხივები მისდგომოდნენ; წყალს გაღმა მტრის გაფრიალებული დროშები, კარვები და ბანაკი ისევ მოჩანდა, მაგრამ ეტყობოდა ეს ბანაკი დაცარიელებული იყო. მტერი გაქცეულიყო და თან ვერაფერი ვეღარ წაეღო. ორი ათასამდინ კაცი მოუკვდათ. თვითონ ომარ-ხანი მძიმედ დაიჭრა და დარღისაგან მალე მოკვდა. ქართველებმა გამარჯვების ნიშნად რუსის ჯარის უფროსს წინ ორი ლეკის თავი დაუგორეს, რომელთაგან ერთი მეტრის მეტად დიდი იყო.

იორზედ ბრძოლა მარადის ღირს-სახსოვარი იქნება კავკასიის ლაშქრობის ისტორიაში. იგი იმით კი არ არის სახსოვარი, ვითომც რუსებს ბევრი ჯარი დახოცოდეთ, არა, შედარებით ჯარი ცოტა დაეხოცათ, სახსოვარია იმით, რომ რუსის სარდლები ერთი მუჟა ჯარით შეებრძოლნენ აუარებელს ბრბოს ლეკებისას, რომელნიც განთქმულნი იყვნენ ვაჟკაცობითა და გულადობით.

დიდი ბედნიერება იყო, რომ იმ დროს საქართველოში მოსულ რუსის მცირე ჯარის უფროსებად ისეთი ღენეღლები იყვნენ, როგორც ლაზარევი და გულიაკოვი, რომელთა სახელიც არასდროს არ ამოიშლება რუსეთის სამხედრო ისტორიიდან. ორივენი ღირსეულად ატარებდნენ რუსის სახელსა და თავიანთის სისხლით აღბეჭდეს ის ძმური დახმარება, რომელიც აღმოაჩინა რუსეთმა საქართველოს. ლაზარევი დაიღუბა ტფილისში 19 აპრილს 1803 წელს, გულიაკოვი კი მოკლეს ალაზნის გაღმა თავის მეგობრისა და უფროსის რამდენიმე თვის სიკვდილის შემდეგ.

„ლაზარევი და გულიაკოვი, ყაბარდოსი და ერევნის პოლკები—აი ის პირველნი ბურჯნი,—ამბობს ზისერმანი,—რომელზედაც დამყარებულია საუკუნო დიდება კავკასიის ჯარისა“.

რასაკვირველია, ამისთანა გარემოებათა შორის პირველმა გამარჯვებამ დიდი გავლენა იქონია ხალხზედ; ეს გავლენა უფრო იმისთვის იყო საჭირო, რომ უამისოდ რუსის მცირე ჯარი კავკასიაში თავს ვერ დაიჭერდა.

ამ გამარჯვებისათვის იმპერატორმა პავლემ უბოძა ორივე ბატონიშვილს, ლაზარევსა და გულიაკოვს ჯვრები წმ. იოანე იერუსალიმელის ორდენისა, ხოლო ომში მონაწილეობის მიმდებ სალდათებს თითო მანეთი.

მეფე გიორგი თუმცა ავად იყო, მაინც წინ მიეგება ტფილისში დაბრუნებულს ჯარს, მდიდრულად შეკაზმულ ცხენიდან გადმოხტა და სთხოვა ლაზარევს მიეღო იგი საჩუქრად და იმით შესულიყო ქალაქში.

სამწუხაროდ ეს უკანასკნელი გამოსვლა იყო გიორგისა. ჯარის დახვედრის დროს გაცივდა და ლოგინად ჩავარდა, ექიმებს მისი მორჩენის იმედი აღარა ჰქონდათ. ყველასათვის ცხადი იყო, რომ მოკვდებოდა თუ არა გიორგი, საქართველოში შინაური ომი დაიწყებოდა მეფის შვილებსა და ძმებ შორის და უკანასკნელნი იმაზედ უფრო დასთანხმდებოდნენ, რომ საქართველო რუსეთს შეერთებოდა, ვიდრე დავითის გამეფებას.

თვითონ მეფემ უფრო ყველაზედ კარგად იცოდა ესა და ლოგინში მწოლარე სწერდა იმპერატორს პავლეს, „რომ საქართველომ ასე თუ ისე უნდა დაასრულოს თავისი საკუთარი პოლიტიკური არსებობა და საქართველოს ერი ეხლავე უნდა შეიქმნეს საუკუნო რუსეთის ქვეშევრდომად და მისი მეფე თავის კანონიერ მეფედ მიაჩნდესო“.

ამ აზრის თანხმად გამოიკა მანიფესტი პეტერბურგში 18 დეკემბერს 1800 წელს, ხოლო 28 დეკემბერს გიორგი ტფილისში გადაიცვალა.

ამ ნაირად გაუქმდა საქართველოს სამეფო ტახტი და ბაგრატიდების დინასტიის ათასის წლის მეფობა საქართველოში ეხლა საძუდამოდ გაუქმდა. 16 თებერვალს მთლად ტფილისის მცხოვრებნი სიონში შეიკრიბნენ და იმპერატორი პავლეს ერთგულებაზედ ფიცი მიიღეს. ფიცი მიიღეს აგრედვე სომხებმაც, რომელთაც ეს ამბავი დიდის დიდებით გადაიხადეს.

შვიდს თებერვალს დილით ადრე, დაირეკა თუ არა ვანქის ზარი, მთლად სასულიერო წოდება, რვა არქიმანდრიტითა და ასამდინ მღვდლითა, გამოვიდა სომხების ყველა საყდრები-

დან და ერთად გაემართნენ ქალაქ გარედ ვანქის მონასტრისკენ. ამ ამბის დროს ორს წარჩინებულს მოქალაქეს იმპერატორი პავლეს სურათი მიჰქონდათ, უკან შემოსილი მიტროპოლიტი მიდიოდა და თავზედ ედგა ვერცხლის ლანგარი, რომელზედაც მანიფესტი იდო. ხალხი ათასობით მისდევდა უკან ბატონიშვილს დავითს და მის ძმებს, გენერლებს ლაზარევს და გულიაკოვს. სომხეთის პატრიარქი იოსები შემოსილი მიეგება ხალხს ვანქის გალავანში. მან საცეცხლოურით უკმია იმპერატორის სურათს, შემდეგ დაემხო მის წინაშე მიწაზედ და ემთხვია, მერე შეიდო თავზედ და ხმა-მალლა წარმოსთქვა: „ადლეგრძელოს უდიდესი და უაფგუსტესი ჩვენი მეფე და მთლად მისი სახლობა“. ხალხის ხმამ სიხარულით გრიალი მოიღო. ამის შემდეგ პროცესია ეკლესიაში შევიდა. იქ საკუთხეველის წინ, საკუთარს ანალოიაზედ, დასდეს მანიფესტი და იმპერატორის სურათი. მწირველი თვითონ პატრიარქი იყო, რომელმაც წირვის შემდეგ სამადლობელი პარაკლისი გადაიხადა და მთელი ხალხი დააფიცა.

როგორც ამ დღეს, ისე მეორე დღესაც რუსის აფიცრები დადიოდნენ ჯარით ტფილისის ქუჩებში და ხალხს ოთხს ენაზედ უკითხავდნენ მანიფესტს: რუსულად, ქართულად, სომხურად და თათრულად.

როდესაც ყველა ეს ამბები მოჩნა, საქართველოს ბატონიშვილები იოანე, ბაგრატ და მიხეილ გიორგის ძენი, თავად ავალიშვილით და ფალავანდიშვილით გაემგზავრნენ პეტერბურგისკენ, „რათა რუსეთის იმპერატორის წინაშე დაემტკიცებინათ მთელი ქვეყნის საყურადღებოდ, რომ საქართველოს ერმა თავის სურვილითა და ნებით მიიღო ქვეშევრდომობა რუსეთისა“. რუსეთის მეფე მიელოდა ამ ელჩებს და წინაღვე მოამზადებინა თავისთვის ძველებური ტანისამოსი საქართველოს მეფეებისა საკოსითურთ. ელჩები ჯერ ისევ გზაზედ იყვნენ და საქართველოს მდგომარეობაც ჯერ კიდევ გამოურკვეველი იყო, რომ იმპერატორმა პავლე გარდაიცვალა. მისმა მოადგილემ, იმპერატორმა ალექსანდრე I 12 სექტემბერს 1801 წელს

გამოცემულის მანიფესტით დაამტკიცა რუსეთისაგან საქართველოს ქვეშევრდომად მიღება და აღიარა, რომ ამას სჩადიოდა „არა თავის ძლიერებისათვის, არა ანგარებითა და თავის ისედაც დიდი სამეფოს გასადიდებლად, არამედ კაცმოყვარეობით, რომელიც ვალად სდებს მას შეისმინოს ტანჯულოთა ვედრება და დაიხსნას გაჭირვებისაგან ისეთის მთავრობის დაყენებით, რომელსაც შეეძლოს მიანიჭოს მათ ქვეყანას ბედნიერება და მართლ-მსაჯულება“.

ამავე დროს იმპერატორმა დაუბრუნა საქართველოს მისი საერო წმინდანი, — ვაზის ჯვარი, რომელიც ჩააბარა ღვთისმშობელმა წმინდა ნინოს. წინად ეს ჯვარი საქართველოს მეფეების გვარეულობაში ინახებოდა და, როგორც ერთი სომხის მეისტორიე მოგვითხრობს, საომარ წინააღმდეგობებში ხოლომე ბერძნებთან ომის დროს. მტრის შემოსევის დროს ჯვარი ხან მცხეთაში ინახებოდა, ხან ანანურში; ამ ქალაქიდან მიტროპოლიტმა ტიმოთემ წაუღო იგი ვახტანგ VI შვილს ბაქარს, რომელიც მოსკოვში იმყოფებოდა. ამ ბატონიშვილის შვილის-შვილმა გიორგიმ ეს წმინდა ჯვარი მიართვა საჩუქრად იმპერატორს ალექსანდრე პავლეს ძეს, რომელმაც ეხლა ისევ საქართველოში გამოგზავნა. 9 აპრილს 1802 წელს ჯვარი დიდის დიდებით მოასვენეს ტფილისში, და ხალხი დიდის სიხარულით მიეგება; იგი დაასვენეს სიონში, სადაც დღემდინ ინახება აღსავლის კარის მარცხნივ, საკუთარს კიოსკში, რომლის ვერცხლის ფიცარზედაც დახატულია წმ. მოციქულთა სწორი ნიშნო.

მაგრამ ისევ კავკასიის ამბებს დავუბრუნდეთ.

იმპერატორმა თავის ბრძნულის და მეტის-მეტად კაცთ-მოყვარულ სურვილის ასრულება მიანდო გენერალ-ლეიტენანტს კნორრინგს, რომელიც დაინიშნა მაშინ საქართველოში სამხედრო გუბერნატორად და ჯარის უფროსად. სამწუხაროდ, კნორრინგი არ ეკუთვნოდა იმ პირთ, რომელთაც შეეძლიანთ ხალხის გულის მოგება, საქართველოს რუსეთთან შეერთებას სრულიად სხვა მნიშვნელობა მისცა და ძალ-მომრეობა დაიწყო. მოვიდა თუ არა ტფილისში, მთელი ქალაქის მცხოვრებნი შეკრიბა, გა-

რწმემა ჯარი შემოარტყა და უბრძანა იმპერატორის ერთ-გულეზად დაეფიცნათ. ასეთმა შეუსაბამო განკარგულებამ, რომელიც არ იყო გამოწვეული ხალხის არავითარი საქციელით, ქართველები მეტად გააბრაზა, მათ ძალ-დატანებით არ მიიღეს ფიცი და თავ-თავთავიანთ სახლებში წავიდ-წამოვიდნენ. მაშინ კნორრიგის ბრძანებით დააპატიმრეს საქართველოს დიდებული თავადნი და აზნაურნი, ამან უფრო საშინლად გააბრაზა ქართველები. ამ დროს კნორრინგი რუსეთის სამზღვარზედ წავიდა და ქვეყნის მართვა ჩვენგან ცნობილს კოვალენსკის ჩააბარა. მისი წასვლით საქართველოში ამბოხება და არეულობა უფრო გაძლიერდა.

ლევები სარგებლობდნენ საქართველოს შინაურულის არეულობით და ისე ხშირ-ხშირად არასდროს არ შემოესეოდნენ ხოლმე მის სოფლებს, როგორც ეხლა. ამისთანა გარემოებაში, რასაკვირველია, რუსის ორი პოლკი ვერაფერს გახდებოდა და ვერ მიეშველებოდა იქ, სადაც საჭირო იყო, ამის გამო აქ მყოფი ჯარი გაძლიერეს.

ჯერ ისევ იმპერატორი პავლე პეტრეს ძე გრძნობდა, რომ ჯარი ნაკლებად იყო საქართველოში და უბრძანა გამოეგზავნათ აქ კავკასიის გრენადერის პოლკი (ეხლა საქართველოსი) ღენერალ-მაიორის ტუჩკოვის სარდლობით. დიდი ზამთარი იყო და ჯარი ძლივს იკვლევდა გზას თოვლით ავსებულ ხეობებში. არა ერთი და ორი დღე გაატარა ჯარმა უქმელად და არა ერთი ჯარის კაცი დაიღუპა გზაზედ; მაგრამ მაინც გამოიარა მრისხანე დარიალის ხეობა და ქისტების სოფელ გველეთთან დაიბანაკა. აქ მოულოდნელად დაეწია ამ ჯარს ფელდღერი მანიფესტით იმპერატორი პავლეს გარდაცვალების შესახებ და აქვე ცაში აღზიდულ ყაზიბეგის მთის კალთებზედ დაიფიცეს გრენადერებმა ახალგაზდა იმპერატორის ერთგულებაზედ, მრისხანე თერგის ღრიალი ბანს აძლევდა მათს ფიცსა.

მოვიდა თუ არა ჯარი ტფილისში, ერთი ბატალიონი მაშინვე სურამში და გორში წავიდა, პოლკოვნიკი სიმანოვიჩის უფროსობით, ქართლის სამზღვრების დასაცველად, ხოლო ყაბარ-

დოს ბატალიონის ერთი პოლკი, პოდპოლკოვნიკი სოლენიუსის უფროსობით, ქვემო კახეთში გაიგზავნა, „ეს უკანასკნელი განკარგულება, როგორც სამართლიანად ამბობს ზისერმანი, — დასაწყისი იყო იმ წესისა, რა წესითაც უნდოდათ რუსებს საქართველოს დაცვა მტერთა შემოსევისაგან“. ამ დროიდგან იწყება პატარ-პატარა ომები, რომელიც დასრულდა ორმოც და ცხრამეტი წლის შემდეგ შამილის დატყვევებით. საყურადღებო ის არის, რომ ლეკები თავდაპირველად რუსების ჯოგებს დაეცემოდნენ ხოლმე, ალაზნის გაღმა. მაგალითებრ, 6 ივნისს 1801 წელს ლეკებმა ყაზახების პოლკის ჯოგი წაასხეს, მაგრამ ყაბარდოს რაზმმა დააყრევინა; ერთი თვის შემდეგ კინალამ თვითონ ყაბარდოს პოლკის ჯოგი არ ჩაუფარდათ ლეკებს ხელში და მხოლოდ გუშაგად დაყენებულ რაზმის წყალობით გადარჩა. ლეკები ზამთარშიაც გამოდიოდნენ ალაზანში, მაგრამ ისევ ხელცარიელი ბრუნდებოდნენ უკან; ამ დროს დაიჭრა ვაჟკაცობით გამოჩენილი ყაბარდოს პოლკის შტაბს-კაპიტანი გაბუაძე. როგორც ამ ბატალიონს, ისე ოსმალეთის სამზღვარზედ მდგარს სიმანოვიჩის პოლკს ერთი წამი მოსვენება არა ჰქონდათ. განსაკუთრებით გაუჭირდა საქმე ჯარს 1802 წელს ზაფხულში, როდესაც ჯარი ველარ ასწრობდა ყველგან მისვლას, სადაც კი მტერი გამოჩნდებოდა ხოლმე. ამ დროს მომხდარ შემთხვევათა შორის, უფრო შესანიშნავი ის იყო, რომ ყაბარდოს პოლკის 20 კაცი ალაზნის ახლო ჩასაფრდა ერთს დანგრეულს კოშკში და რამდენიმე საათის განმავლობაში იგერებდა ძლიერს მტერს, ვიდრე ჯარი არ მიეშველა და არ გამოიხსნა. მისაშველებლად გაგზავნილი ჯარი ისე გატაცებული იყო, რომ ამას წინად დაჭრილმა გეზუაძემ თოფის ხმის გაგონებაზედ ველარ მოითმინა, პირ-და-პირ მტრისკენ გააჭენა ცხენი და ჯარის თვალწინ აჭურწეს ლეკებმა.

თუ როგორ იხოცებოდნენ ლეკებიც, ეს ცხადად სჩანს შემდეგი მაგალითიდან:

ერთხელ, აპრილში 1802 წელს, ყაბარდოს პოლკის ერთმა რაზმმა, მაიორი ალექსეევის უფროსობით, მოასწრო ხეობა-

ში ჩასაფრებულს ლეკებს. რუსებმა შეუთვალეს დაგვმორჩილ-
დითო. ამაზედ ლეკებმა მიუგეს, ჩვენ აქ დასამორჩილებლად არ
მოვსულვართ და საშინლად დაიწყეს ბრძოლა. როდესაც ტყვია-
წამალი გამოელღიათ, ხანჯლებით გადმოცვივდნენ და სუყველა-
ნი ერთად დაიხოცნენ.

ამ ნაირივე შემთხვევა მოხდა ოსმალეთის სამზღვარზედ,
იმავე წლის ივლისის თვეში, როდესაც სიმანოვიჩმა გაჟლიტა
ბრბო გამოჩენალის ყაჩაღის ყაზი-მაჰმადისა, რომელიც თავზარს
სცემდა მთელს საქართველოს.

ამ ნაირ მტრებთან ბრძოლის დროს საჭირო იყო შეურ-
ყვეელი მოქმედება და საკმაო ძალა, ზოგიერთა თავადები და
აზნაურები კი თავის ვერაგულის საქციელით საქმეს უჭირვებ-
დნენ რუსებს. მაგალითად მოვიყვანთ ერთ საყურადღებო შემ-
თხვევას. ერთხელ ლეკებმა გაძარცვეს ქართველების სოფელი
ხისტერი, რომელიც მებატონე მურვანიშვილს ეკუთვნოდა. შემ-
დეგ გამოჩნდა, რომ ამ მურვანიშვილს კარგად სცოდნოდა თურ-
მე ლეკების მოძრაობა, მაგრამ იმას ჰგონებოდა, სურამში მი-
დიან რუსებთან საომრადაო, ამისათვის რუსის ჯარის უფ-
როსისათვის არ შეეცყობინებინა და გლეხებიც დაეთრო,
რომ რა არის იმათაც არ შეატყობინონო. ლეკები შუა-
ღამისას სწორედ ამ სოფელს დაესხნენ და ტყვედ დაიჭირეს
ოთხმოც და თექვსმეტი კაცი, მათ შორის თვითონ მებატო-
ნეც. ლალატობა და ვერაგობა თვით ტფილისშიაც იყო დაბუ-
დებული და მხოლოდ ამით აიხსნება თავხედობა ლეკებისა,
რომელნიც ტფილისის მიდამოშიაც კი თარეშობდნენ ხოლმე.
ერთხელ, ლეკების ასეთ თარეშობის დროს, ქალაქის მცხოვ-
რებთ თავზარი დასცა თოფის სროლამა და ყვირილმა, რომ
ავლაბრის ხიდი იწვისო. ყველანი ხიდისკენ გაეშურნენ და
ნახეს, რომ ხიდისთვის მართლა ნავთი დაესხათ და ქვეშ ნა-
კვერჩხალი დაეყარათ. ცეცხლი დროზედ გააქრეს. ტფილისე-
ლები მაინც დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ხიდი იმისთვის
უნდოდათ დაეწვათ, რომ გაღმა-გამოღმა გასავლელი გზა მო-
ესპოთ და კუკია და ავლაბარი ლეკებს აეკლოთ.

უწესოება თვით საქართველოს სამხედრო გზაზედაც იდებოდა და ტფილისთან მისვლა-მოსვლა იმდენად საშიში იყო, რომ როდესაც კნორრინგი რუსეთის სამზღვარზედ წავიდა, წინ ერთი რაზმი ქვევითი ჯარი და 200 ყაზახი გაგზავნა მაიორი ბუტკოვის უფროსობით*). ყველაზედ საშიში ადგილი ამ გზაზედ ლარსის ხეობა იყო; ეს ადგილი ეკუთვნოდა ახმედ დუდაროვს, რომელიც მალლა მთაზედ კოშკში ცხოვრობდა. აქედან თავის ერთგული მოსამსახურეებით დაეცემოდა ხოლმე გამვლელ-გამომვლელს და სძარცვავდა. ეხლა, როგორც კი დაინახა ბუტკოვის ჯარი, დუდაროვმა მაშინვე წითელი დროშა გაშალა საომრად ხალხის მოსაგროვებლად; მაგრამ, საბედნიეროდ, ბუტკოვი ენერგიული და გამბედავი კაცი იყო. მან მტერს მოგროვება აღარ დააცადა, თვითონ დაეცა სოფ. ჩიჩს, რომელიც დუდაროვს ეკუთვნოდა, და რაც კი ციხის გარედ იყო, ყველაფერს მუსრი გაავლო. ერთად-ერთი მშვენიერი იქაური მეჩითი, აშენებული შეიხ-მანსურის დროს, სულ ძირიანად დაანგრია, სოფელი დასწვა და ზოგიერთა მცხოვრებლები დახოცა. ამ დროს ვლადიკავკაის მხრიდან ზარბაზნები გამოჩნდნენ... დუდაროვმა შეიგნო, რომ წინააღმდეგობა უსარგებლო იქნებოდა.

მოუსვენარმა მდგომარეობამ და კოვალენსკის უშესაბამო და ანგარულმა მოქმედებამ ქართველები სრულიად მოთმინებიდან გამოიყვანა და გააბრაზა. ხალხი, რომელიც წინად სულ იმის ფიქრში იყო, რომ ბატონიშვილებთან კავშირი გაეწყვიტა, ეხლა კვალად იმათ მიუდგა. იმპერატორ ალექსანდრემდინაც მიდიოდა ხმები, რომ კავკასიის მთავრობა უწესოდ იქცევაო და 8 სექტემბერს 1802 წელს უმაღლესის ბრძანებით კნორრინგიცა და კოვალენსკიც რუსეთში დაიბარეს და საქართველოს მთავარ-სარდლად ლენერალ ლეიტენანტი თავადი ციციანოვი დაინიშნა.

*) ავტორი კავკასიის შესახებ თხზულებათა.